

Bouwen aan de samenleving in Flevoland

Kennisfundament 0.1

Inhoud

Vooraf	3		
1 Inleiding: Flevoland groeit door	4		
1.1. Het programma Bouwen aan de Samenleving	4		
1.2. Afbakening en centrale begrippen	5		
1.3. Structuur en programmalijnen van BAS	6		
1.4. Leeswijzer	7		
2 Wat maakt Flevoland uniek?	8		
2.1. Jonge geschiedenis geworteld in maakbaarheid	8		
2.2. Sociale en fysieke karakteristieken	8		
2.3. Ambitieuze groeiplannen	10		
2.4. Drie sociaal-ruimtelijke opgaven voor BAS	10		
3 Software: Sociaal bouwen aan de samenleving	12		
3.1. Waarom is sociaal investeren belangrijk?	12		
3.2. Beleid voor sociale cohesie	12		
3.3. Wat is de sociale basis?	14		
3.4. Wat is de pedagogische basis?	15		
3.5. Handvatten voor sociaal bouwen aan gezondheid	16		
3.6. Werken aan een inclusieve samenleving	17		
4 Hardware: Fysiek bouwen aan de samenleving	18		
4.1. Waarom fysiek bouwen aan de samenleving?	18		
4.2. Fysiek beleid voor het bouwen aan de samenleving	20		
4.3. Sleutels voor ontmoetingsgericht ontwerpen	21		
5 Orgware: Samen bouwen aan de samenleving	26		
5.1. Waarom zijn samenwerking en participatie belangrijk?	26		
5.2. De samenleving de ruimte geven	27		
5.3. Voorwaarden en instrumenten voor succesvolle participatie en zeggenschap	29		
5.4. Domeinoverstijgend samenwerken	33		
6 Bronnen	37		

Vooraf

Flevoland staat de komende decennia voor ingrijpende fysieke, demografische en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen. Flevoland kent een jonge ontstaansgeschiedenis en een relatief jonge bevolking, maar de provincie kampt ook met sociale uitdagingen zoals dubbele vergrijzing, kwetsbare jongeren en broze sociale structuren. De komende 25 jaar komen er naar verwachting 100.000 nieuwe woningen en ruim 200.000 inwoners bij. Door slim in te spelen op huidige en toekomstige opgaven, biedt de groei bijzondere kansen om de brede welvaart te vergroten.

In het kader van de Strategische Agenda Flevoland, de Sociale Agenda en de provinciale woonopgave start de Provincie Flevoland met een beleidsmatig ontwikkeltraject genaamd **Bouwen aan de Samenleving** (BAS). Het programma BAS beoogt richting en inspiratie te bieden bij het maken van sociale én fysieke beleidskeuzes die bijdragen aan een sterke, vitale en toekomstbestendige provincie. In aansluiting hierop werkt Flever, de provinciale uitvoeringsorganisatie voor de sector zorg- en welzijn, aan een gelijknamig uitvoeringsgericht kennisprogramma dat inspiratie en handvatten moet bieden aan provincie, gemeenten, maatschappelijke organisaties en bewonersinitiatieven.

In opdracht van de Provincie Flevoland heeft het Verwey-Jonker Instituut, in samenwerking met Flever, een inventariserend literatuuronderzoek uitgevoerd. Vanuit de ambitie om in alle bestaande en nieuwe wijken in de provincie Flevoland een solide sociale en fysieke basis te ontwikkelen, ondersteunen en versterken, is een conceptuele structuur ontwikkeld voor het programma BAS. Het programma kan worden opgebouwd langs drie programmalijnen: *software* (een solide sociale basis voor een toekomstbestendig Flevoland), *hardware* (een robuuste fysieke basis voor een toekomstbestendig Flevoland) en *orgware* (de benodigde organisatorische basis).

Bouwen aan de Samenleving - Kennisfundament 0.1 bevat een eerste inhoudelijke uitwerking van de drie programmalijnen. Op basis van de verzamelde literatuur behandelt dit werkdocument per programmalijn het waarom, het wat en het hoe. Hiertoe is gebruik gemaakt van bestaande onderzoeken en publicaties, waarbij tekstfragmenten soms integraal zijn overgenomen, maar altijd voorzien van bronvermelding. Dit *Kennisfundament 0.1* zal in 2026 verder worden aangevuld en uitgewerkt, zowel met verdiepende kennis als praktijkvoorbeelden.

1 Inleiding: Flevoland groeit door

Met het programma *Bouwen aan de samenleving* (BAS) wil de Provincie Flevoland kennis verzamelen en ontwikkelen om gemeenten te ondersteunen bij sociale én fysieke beleidskeuzes. Flevoland is razendsnel gegroeid, maar de fysieke opzet is relatief eenzijdig en de sociale opgaven zijn uitdagend. Deze publicatie reikt een conceptueel en inhoudelijk fundament aan voor het programma BAS.

De komende decennia staat Flevoland voor een aantal ingrijpende fysieke, demografische en sociaalmaatschappelijke ontwikkelingen. De provincie groeit snel: tot 2050 komen er naar verwachting 100.000 nieuwe woningen en ruim 200.000 inwoners bij, waarmee het totaal uitkomt op circa 650.000 inwoners.^[1] Daarnaast krijgt Flevoland te maken met een dubbele vergrijzing: niet alleen stijgt het aantal 65plussers, ook neemt de gemiddelde leeftijd binnen deze groep toe. De enorme groei opgave en dubbele vergrijzing zorgen voor een toenemende zorgvraag en grotere druk op publieke voorzieningen zoals onderwijs, zorgvoorzieningen of de culturele infrastructuur.^[2] De combinatie van forse woningbouwopgaven en een veranderende bevolkingssamenstelling is uitdagend, maar biedt ook kansen. In de **Strategische Agenda Flevoland** hebben de Flevolandse overheden en het Rijk uitgesproken dat het niet alleen gaat om het bouwen van woningen, maar om het **bouwen van een samenleving**.^[3] Flevoland wil ruimte bieden aan diverse woonomgevingen voor alle groepen in de samenleving. Dat betekent dat nieuwe woonomgevingen niet alleen kwantitatief, maar ook kwalitatief bijdragen aan een vitale en aantrekkelijke provincie. Ook in bestaande wijken liggen stevige opgaven om meer leefbaarheid, diversiteit, inclusiviteit en duurzaamheid te realiseren

Deze transitie kunnen echter niet uitsluitend met fysieke ingrepen worden bereikt: het draait óók om de 'zachte' kant van steden en dorpen, zoals sociale structuren en stedelijke cultuur. Het verbinden van het sociale en fysieke domein staat hierbij centraal. Om de zes gemeenten in Flevoland bij het aanpakken van deze opgaven te ondersteunen, werkt de Provincie aan een **Sociale Agenda**, gericht op het sturen van een vitale samenleving en brede welvaart. Deze agenda richt zich op vier thema's: *Gezondheid & welzijn*, *Sociale cohesie*, *Fijne leefomgeving* en *Inclusie & participatie*.

1.1. Het programma *Bouwen aan de Samenleving*

In het kader van de Strategische Agenda Flevoland, de Sociale Agenda en de provinciale woonopgave start de Provincie Flevoland met een beleidsmatig ontwikkeltraject genaamd **Bouwen aan de Samenleving** (BAS). In het verlengde hiervan heeft Flever, de provinciale uitvoeringsorganisatie voor de sector zorg- en welzijn, de ambitie om op (sub)regionale schaal het sociaal-maatschappelijk perspectief ten aanzien van fysiek-ruimtelijke en sociaaleconomische opgaven te versterken door inbreng, verbinding en uitwisseling van kennis en ervaring. Dit gelijknamige programma beoogt kennis, inspiratie en handvatten bieden aan provincie, gemeenten, maatschappelijke organisaties en bewonersinitiatieven. De Provincie Flevoland heeft het Verwey-Jonker Instituut gevraagd om, samen met Flever, een brede kennisbasis voor het programma BAS te ontwikkelen.

Juist in Flevoland is deze ambitie urgent. Flevoland kent een jonge ontstaansgeschiedenis en een relatief jonge bevolking, maar kampt ook met dubbele vergrijzing en een groeiend aandeel inwoners met een migratieachtergrond. Deels is sprake van broze sociale structuren, terwijl onderzoek uitwijst dat sociaal verbonden mensen gezonder zijn, langer leven en gelukkiger zijn. Sociale verbondenheid heeft mogelijk zelfs een grotere impact op onze levensverwachting dan factoren zoals roken, obesitas en een gebrek aan beweging.^[4] De toekomstige groei biedt bijzondere kansen om tekorten te compenseren, meer balans te brengen en in te spelen op toekomstige opgaven.

Ambitie van het programma BAS

Het programma BAS is gericht op het ontwikkelen, ondersteunen en versterken van een solide sociale en fysieke basis in alle bestaande en nieuwe wijken en buurten in Flevoland.

Het programma *Bouwen aan de samenleving* wil richting en inspiratie bieden bij de keuzes die gemaakt moeten worden voor een sterke, vitale en toekomstbestendige provincie. Het uitgangspunt van de Sociale Agenda, en in het verlengde hiervan, ook van het programma BAS, is dat de groei van Flevoland unieke kansen biedt om de brede welvaart te versterken en een toekomstbestendige sector zorg en welzijn te ontwikkelen. Niet alleen in nieuwe gebiedsontwikkelingen, maar ook in de bestaande gebouwde omgeving.

Om gemeenten in Flevoland te ondersteunen en inspireren wil BAS graag leren van kennis en ervaringen elders, onder meer door het verzamelen van praktijkvoorbeelden. Vanwege de combinatie van een aanzienlijke sociaal-fysieke opgave en de aanwezige fysieke ruimte die uniek is in Nederland, zou de ambitie van BAS echter moeten zijn dat andere provincies in de toekomst kunnen profiteren van de kennis en ervaring die hiermee in Flevoland is opgedaan.

Over dit Kennisfundament

Het voorliggende *Kennisfundament 0.1* is ontwikkeld in een samenwerking van het Verwey-Jonker Instituut en Flever. Het kennisfundament is enerzijds gebaseerd op een brede analyse van wetenschappelijke literatuur, bestaand onderzoek, beleidsadviezen en cijfers en data over Flevoland en anderzijds op de kennisbehoeften van gemeenten en maatschappelijke partners in Flevoland. Hiervoor zijn gespreksverslagen geanalyseerd van gesprekken die Flever en de provincie Flevoland hebben gevoerd in de periode 2023-2025; daarnaast zijn kennisvragen en ideeën verzameld in de provinciale werkgroep Wonen, Welzijn en Zorg en de Werkplaatsen Sociaal Domein Flevoland. Het *Kennisfundament 0.1* is een werkdocument, dat gebaseerd is op bestaande studies en publicaties, waarbij sommige tekstfragmenten integraal zijn overgenomen, maar altijd met bronvermelding. Het is bovendien een groeidocument dat in 2026 verder zal worden aangevuld en uitgewerkt, zowel met verdiepende kennis als praktijkvoorbeelden.

1.2. Afbakening en centrale begrippen

De ambities van BAS roepen allerlei abstracte begrippen en beleidsconcepten op. Denk aan woonkwaliteit, sociale cohesie, vitale en zorgzame gemeenschappen, het versterken van sociale binding en woon- en leefkwaliteit. Ook komen er termen naar boven als 'fijne leefomgeving', 'gezonde leefomgeving' en 'prettig wonen' – termen waar je het bijna niet oneens mee kunt zijn, maar die ook met vaagheid zijn omgeven. Een belangrijke stap is dan ook het inhoudelijk afbakenen van BAS en betekenis geven aan sleutelbegrippen die relevant zijn voor het ontwikkelen van toekomstbestendige nieuwe én bestaande leefomgevingen (zie kader). Bovendien raakt 'bouwen aan de samenleving' aan een groot aantal beleidsdomeinen: van het zorgen voor veiligheid, goede bereikbaarheid, goed onderwijs, beschikbaarheid van banen en een sterke lokale economie, tot een aantrekkelijk landschap, klimaatadaptatie, biodiversiteit, water en bodemkwaliteit. Hoewel het bouwen aan de samenleving overheidsinzet vereist in de volle breedte, spitst het programma BAS zich toe op de benodigde inzet vanuit het sociaal en het fysiek domein én op de verbinding tussenbeide, waarbij aandacht uitgaat naar aanknopingspunten met het bredere takenpakket van de provincie. In het volgende hoofdstuk formuleren we op basis van een brede sociaal-ruimtelijke analyse drie sociaal-ruimtelijke opgaven die leidend zijn in de uitwerking van het programma.

Centrale begrippen voor het *Bouwen aan de Samenleving*

Op basis van een brede literatuurverkenning zijn de onderstaande definities opgesteld van sleutelbegrippen die relevant zijn voor de uitwerking van het programma BAS:

- **Sociale cohesie:** De bindingskracht van een sociaal systeem; de mate waarin mensen in gedrag en beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij maatschappelijke verbanden.^[5]
- **Buurtverbondenheid:** Het gevoel van verbondenheid en thuishoren binnen een gemeenschap en/of een plek. De term beschrijft een geografisch afgebakend gebied met kenmerken op het niveau van de straat, wijk of dorp, afhankelijk van de context en beleving van bewoners zelf.^[6]
- **Publieke familiariteit:** Het gevoel van vertrouwdheid dat ontstaat door vluchtige, herhaalde ontmoetingen tussen mensen met uiteenlopende achtergronden en identiteiten. Doordat men de ander herkent en sociaal kan plaatsen, is men beter in staat elkaars gedrag in te schatten. Hierdoor kunnen gevoelens van anonimiteit, eenzaamheid en vervreemding verminderen.^[7]
- **Vitale gemeenschappen:** Een groep mensen die niet alleen bepaalde kenmerken of aspecten van hun identiteit met elkaar delen, maar ook beschikt over de capaciteiten en het organiserend vermogen om gezamenlijk doelen te realiseren. Binnen een vitale gemeenschap kunnen bewoners actief bijdragen aan het welzijn van de groep en worden talenten, kennis en middelen benut.^[8]
- **Zorgzame buurten:** Buurten waar mensen eigenaarschap voelen en zeggenschap hebben over hun eigen zorg en welzijn. Voor een zorgzame wijk zijn netwerken van groot belang. Netwerken van bewoners en netwerken met en van professionals.^[9]
- **Gemeenschapsontwikkeling (community development):** Paraplubegrip voor verschillende benaderingen die gericht zijn op samenwerken met gemeenschappen om mogelijkheden te creëren voor collectieve actie, de levenscondities en voorzieningen van gemeenschappen te verbeteren, rechten van gemeenschappen te waarborgen en versterken en individuele ontwikkeling te ondersteunen.^[10]
- **Community building:** Het versterken van gemeenschappen door het opbouwen van relaties en het versterken van het buurtweefsel. Hierbij wordt een beroep gedaan op de in de wijk, buurt of dorp aanwezige bronnen, zoals talenten en vermogens van bewoners en op andere hulpbronnen die in het betreffende gebied aanwezig zijn.^[11]

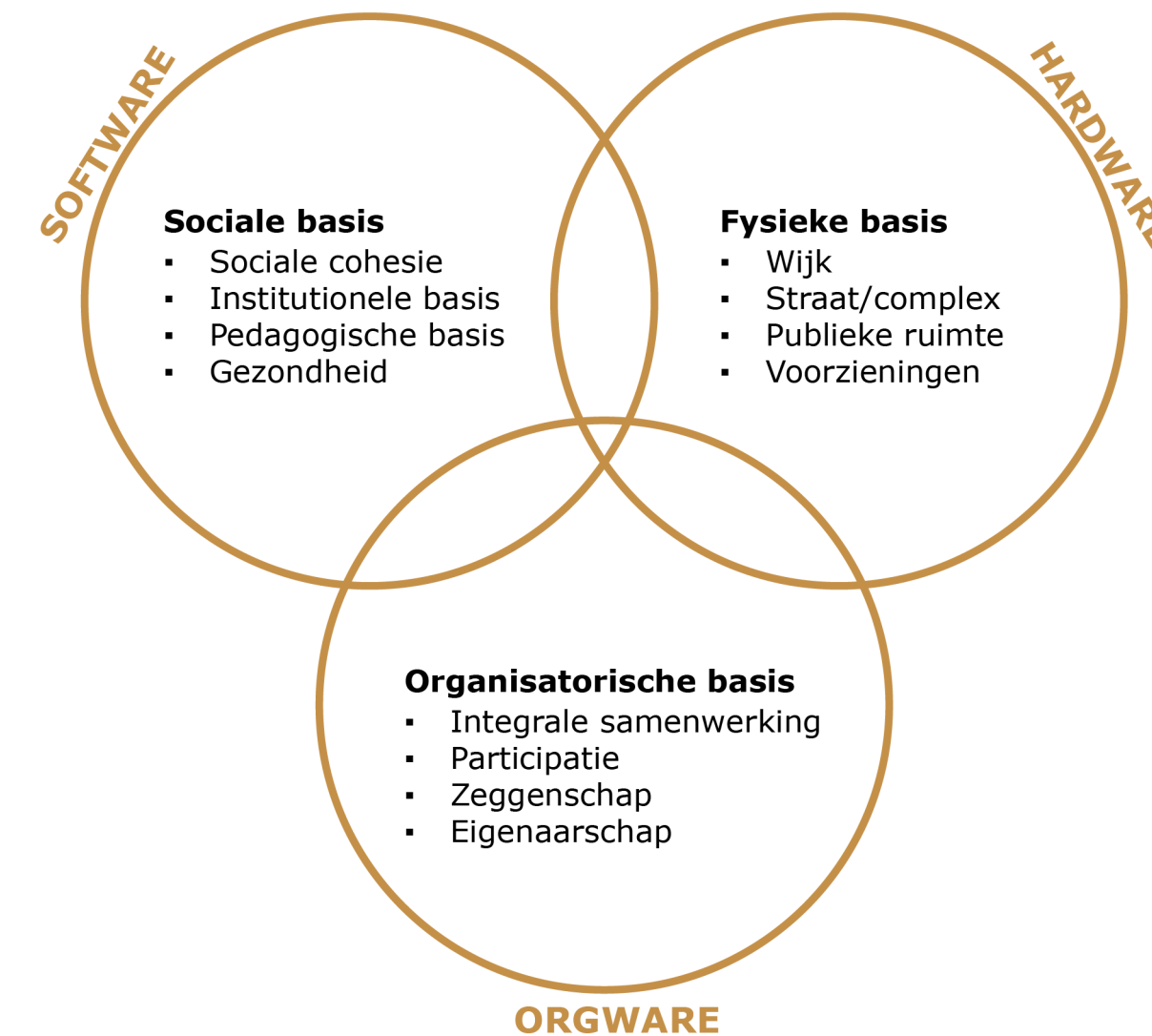
- **Samenlevingsopbouw:** Het aansluiten bij, opsporen en mobiliseren van hulpbronnen en krachten in gemeenschappen, waardoor bewoners zoveel mogelijk zaken met hún inzet en instemming realiseren. Samenlevingsopbouw heeft zowel een component van 'zoveel mogelijk zelf doen als gemeenschap', als een component van 'meedenken en meebeslissen', van participatie in processen van lokale democratie.^[12]
- **Veerkracht:** Het aanpassingsvermogen van bewoners en/of buurten aan veranderingen en uitdagingen, waarbij welzijn en verbondenheid behouden of versterkt worden.^[13]

1.3. Structuur en programmalijnen van BAS

Vanuit het sociaal domein gaat 'bouwen aan de samenleving' om het maken van beleids- en investeringskeuzes die bijdragen aan het ondersteunen en versterken van sociale structuren in straten, buurten, dorpen en steden. Vanuit het fysiek domein gaat het om het zodanig ontwerpen en inrichten van de fysieke leefomgeving dat dit het respectvol samenleven ten goede komt. Het bouwen aan de samenleving vraagt echter meer dan inzet en investeringen van het fysieke en het sociaal domein. Afstemming, coördinatie en organisatie zijn onmisbaar om de inzet uit verschillende sectoren samen te brengen, en ervoor te zorgen dat het resultaat meer is dan de som der delen.

Voortbouwend op Dobrov (1979), ontwikkelde het Kenniscentrum Sport en Bewegen het model voor een beweegvriendelijke leefomgeving.^[14] Dit model maakt onderscheid tussen *hardware* (de fysieke omgeving en voorzieningen), *software* (aanbod van activiteiten) en *orgware* (de organisatie).^[15] Deze driedeling leent zich goed voor het programma BAS (zie figuur). Afzonderlijk investeren in de fysieke basis (hardware) en de sociale basis (software) is immers niet voldoende om de ambities van de Provincie Flevoland, Flever en de betrokken gemeenten binnen bereik te brengen. Fysieke plekken en het aanbod van voorzieningen, diensten en activiteiten moeten goed op elkaar worden afgestemd; dit brengt vraagstukken met zich mee wat betreft proces, samenwerking en participatie. De drie onderdelen worden hieronder toegelicht.

Figuur 1.1 Software, hardware en orgware voor het Bouwen aan de samenleving

- **Software.** De sociale basis omvat diverse onderwerpen en actoren die een belangrijke rol kunnen vervullen bij het bieden van bestaanszekerheid aan kwetsbare burgers. Hoewel de sociale basis als beleidsconcept tegenwoordig veel wordt gebruikt, is er geen eenduidige definitie. Om het concept hanteerbaar te maken is er op basis van onderzoek een indeling ontwikkeld in drie sferen: de persoonlijke sociale basis, de gemeenschappelijke sociale basis en institutionele sociale basis (meer hierover in hoofdstuk 4).^[16]
- **Hardware.** De fysieke basis komt tot stand door fysieke planprocessen, die tezamen de randvoorwaarden kunnen scheppen om de sociale basis te versterken en vitale gemeenschappen te faciliteren. Zowel in nieuw te ontwikkelen wijken en buurten, als bij vernieuwing, herstructurering of transformatie van bestaande wijken. Op stads- en wijkniveau gaat woonkwaliteit over de inrichting van de leefomgeving, bereikbaarheid, het groen en de voorzieningen. Op het niveau van de straat en het gebouw of wooncomplex spelen aspecten als ontsluiting, herkenbaarheid en sociale veiligheid een rol. Op woningniveau draait woonkwaliteit om gebruikskwaliteit: logische plattegronden, voldoende ruimte, daglicht, privacy en flexibiliteit om mee te bewegen met veranderende woonwensen.^[17]

- **Orgware.** Bij het bouwen aan de Flevolandse samenleving zijn samenwerking en afstemming onmisbaar – binnen overheden (tussen sociaal en fysiek domein), maar ook tussen overheden, maatschappelijke organisaties én inwoners. Niet alleen om domein-overstijgende samenwerking te laten floreren, maar ook om participatie en zeggenschap vanuit de lokale samenleving te borgen. Daarbij is een gedeelde taal en opvatting van sleutelbegrippen van groot belang, anders is de kans groot dat de vertaalslag van ambities naar plannen en maatregelen verwatert (zie 1.3). De breedte en abstractie van concepten laat immers niet alleen veel interpretatieruimte, maar brengt ook een grote kans op spraakverwarring met zich mee.

1.4. Leeswijzer

Het *Kennisfundament 0.1* is als volgt opgebouwd. Op basis van een sociaal-ruimtelijke analyse van de huidige sociale en fysieke staat van Flevoland, scherpen we in hoofdstuk 2 de inhoudelijke focus aan van het programma BAS. Hiertoe formuleren we drie prioritaire sociaal-ruimtelijke opgaven. Vervolgens gaat hoofdstuk 3 in op de benodigde *software* (de sociale basis) voor het aanpakken van deze drie opgaven; hoofdstuk 4 behandelt de beschikbare *hardware* (de fysieke basis) en hoofdstuk 5 gaat in op de *orgware* (het organiseren van domein-overstijgende samenwerking en versterken van de verbinding tussen systeem- en leefwereld).

2 Wat maakt Flevoland uniek?

Flevoland is niet alleen de jongste provincie van Nederland, het is ook de provincie met de kortste geschiedenis. Met uitzondering van Urk, een eiland dat door de inpoldering onderdeel is geworden van het vasteland, zijn alle Flevolandse gemeenten minder dan driekwart eeuw oud. Door de relatief snelle ontwikkeling en de op maakbaarheidsdenken gebaseerde planningstraditie manifesteren veel sociale en ruimtelijke opgaven zich in Flevoland anders dan in de rest van Nederland.

Dit hoofdstuk behandelt in vogelvlucht de ontstaansgeschiedenis (2.1) en de sociaal-ruimtelijke kenmerken van Flevoland. Hierbij moet benadrukt worden dat er tussen de zes Flevolandse gemeenten sprake is van aanzienlijke verschillen, zowel qua vorm als omvang van de geschetste ontwikkelingen en opgaven. In 2.4 presenteren we drie prioritaire sociaal-ruimtelijke opgaven.

2.1. Jonge geschiedenis geworteld in maakbaarheid

Flevoland onderscheidt zich door de synergie tussen ruimte voor groei, socio-economische ontwikkelingen en het unieke karakter van een gepland landschap. Waar andere steden en regio's in de loop der tijd organisch zijn gegroeid, is Flevoland halverwege de twintigste eeuw op een tekentafel ontworpen, met als doel een ideale samenleving te creëren. ^[18] Onder de regie van de Minister van waterstaat de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (RIJP) werd het landschap rationeel ingericht, onder andere volgens de centrale-plaatsentheorie van Christaller. De Noordoostpolder kreeg één centrale kern (Emmeloord) en stervormige verbindingswegen naar tien kleinere dorpen. ^[19]

Net als de Noordoostpolder moest Flevoland een agrarische polder worden. Landbouw was het eerste doel. Er kwam een zorgvuldig uitgedacht nederzettingenpatroon en verkavelingsplan. Bij het dorpenplan vormden de behoeften van de verspreid wonende agrarische bevolking het uitgangspunt. Het maakbaarheidsdenken was niet alleen gericht op de fysieke omgeving, men stuurde ook actief op de samenstelling van de bevolking. ^[20] In de eerste decennia werd een stringent selectieproces gehanteerd voor iedereen die zich in de nieuwe polder wilde vestigen. Alleen de beste boeren en burgers met de juiste poldermentaliteit kregen een woning. Met de centrale vraag 'ben jij geschikt voor de polder?' keek de RIJP of iemand het vermogen had om bij te dragen aan de lokale samenleving, bijvoorbeeld omdat men actief was in het verenigingsleven of een bestuursfunctie had. ^[21]

Vanaf midden jaren zeventig was de selectie van bewoners in steden en kernen niet meer vol te houden. Vooral Lelystad – dat in 1967 de eerste inwoners verwelkomde – kreeg in die periode te maken met een grote instroom uit Amsterdam.

2.2. Sociale en fysieke karakteristieken

De maakbaarheidstraditie, de jonge ontstaansgeschiedenis en de stormachtige bevolkingsgroei maken de provincie Flevoland tot een uniek experiment. Maar deze factoren zorgen er ook voor dat sommige opgaven zich in Flevoland anders manifesteren en ontwikkelen dan in andere provincies. Net als andere groeikernen die door het Rijk in de jaren zestig zijn aangewezen, is het overgrote deel van Flevoland ontwikkeld volgens het DNA van zogenoemde 'New Towns'. Ruim een halve eeuw later zorgt dit voor een complex samenspel van fysieke en sociaal-maatschappelijke opgaven. ^[22] Waar de eerste bewoners van Flevoland gedreven werden door een vurige pioniersgeest, is de huidige instroom vooral pragmatisch: men komt naar de polder omdat er simpelweg huizen staan, niet per se vanwege een ideologische keuze voor de regio.

Fysieke kwaliteit

De woningvoorraad in Flevoland is een weerspiegeling van die maakbaarheid, met in grote delen van de provincie veel eengezinswoningen en een monotone verkaveling en architectuur. Dit zorgt voor een geleidelijk afnemende woonaantrekkelijkheid die selectieve migratie in de hand werkt. ^[23] Veel huishoudens die het zich kunnen veroorloven vertrekken uit de provincie; wie nergens anders terecht kan, blijft. Zo genoemde fysieke 'weeffouten', zoals de naar binnen gekeerde bloemkoolwijken en de scheiding van functies en verkeersstromen, bemoeilijken niet alleen fysieke herstructurering, maar tasten ook de sociale veiligheid aan. Een andere uitdaging is de gelijktijdige fysieke slijtage. Omdat hele wijken, infrastructurele projecten en voorzieningen in een korte tijdspanne zijn gerealiseerd, zijn ze tegelijkertijd toe aan groot onderhoud. ^[24] Dit levert een stevige investeringsopgave op.

Flevolandse bewoners zijn significant minder tevreden over bereikbaarheid (84%) dan het landelijk gemiddelde (89%), waarbij in het bijzonder Zeewolde, door het ontbreken van een treinstation, achterblijft. ^[25] Daarnaast is er een nijpend tekort aan fysieke locaties voor gemeenschapsofbouw. Bestaande plekken worden overvraagd, wat een 'zachte landing' voor kwetsbare groepen belemmert.

Uit de Voorzieningenmonitor Flevoland blijkt dat Flevoland over het algemeen een zwaardere druk kent op voorzieningen dan het landelijk gemiddelde: ^[26] afstanden tot voorzieningen zijn groter, inwoners zijn vaker minder tevreden en vooral rond zorg, vrijetijdsbesteding en openbaar vervoer

is de druk relatief hoog. Tussen gemeenten zijn de verschillen aanzienlijk: Urk scoort vaak positief op nabijheid en tevredenheid, terwijl Noordoostpolder en Zeewolde te maken hebben met grotere afstanden en beperkte bereikbaarheid, en Lelystad relatief laag scoort op tevredenheid.

In de zorg is de druk hoog door grotere aantallen inwoners per huisarts en apotheek, al liggen poliklinieken meestal nabij; onderwijs laat een gemengd beeld zien met gunstige druk maar lagere tevredenheid en specifieke knelpunten in Zeewolde, Lelystad en Almere. Vrijtijdsvoorzieningen zijn schaarser en drukker gebruikt dan gemiddeld, wat leidt tot lagere tevredenheid, vooral over horeca. Het openbaar vervoer is minder toegankelijk door weinig opstapplaatsen, grotere afstanden tot stations en lagere tevredenheid, vooral in gemeenten zonder treinstation. Daartegenover staat dat Flevoland sterk scoort op openbaar groen, met korte afstanden en hoge tevredenheid, al blijft Noordoostpolder in dit opzicht achter.

Sociaal-maatschappelijke opgaven

Flevoland heeft te maken met sluimerende sociale problematiek, waarbij met name onder jongeren zich enkele zorgelijke ontwikkelingen aftekenen. Met uitzondering van Urk, zijn alle Flevolandse gemeenten in korte tijd gegroeid, met inwoners afkomstig uit alle delen van Nederland, waardoor sociale netwerken van veel inwoners nog buiten de eigen stad of provincie liggen.^[27] De provincie kent een sterke pendelcultuur: veel inwoners werken buiten hun eigen woonplaats. Sociale structuren zijn mede hierdoor broos; het ontbreken van historische worteling en de toenemende sociaal-culturele diversiteit maken dat samenleven soms ingewikkeld is. Dit wordt versterkt door de fysieke uitgestrektheid; de polder creëert letterlijk en figuurlijk afstand.

Hoewel de getalsmatige bevolkingsgroei blijft zorgen voor verjonging en nieuwe aanwas, zet de dubbele vergrijzing in Flevoland versneld in. De 'jonge bevolking' van weleer wordt oud, terwijl mensen gemiddeld ook steeds ouder worden. Dit veroorzaakt een groeiende druk op de zorgvoorzieningen, zeker in combinatie met de ongezonde leefstijl die in delen van de provincie bovengemiddeld aanwezig is.^[28] Overgewicht komt met name in de steden in Flevoland relatief veel voor (56% van de Flevolandse volwassenen heeft overgewicht, landelijk 50%).^[29] Minder dan de helft van de inwoners voldoet aan de beweegrichtlijn, waarbij ouderen met 60% het verst achterblijven.^[30] Ook ligt het aandeel thuiswonende 70-plussers in Flevoland iets boven het landelijke gemiddelde, maar tussen 2020 en 2023 steeg het gebruik van Wlz-zorg thuis met 76%. Urk vormt een uitzondering door een iets lager aandeel zelfstandig wonende ouderen, mogelijk door ander zorgaanbod.^[31]

De vergrijzing leidt tot een sterke stijging van chronische aandoeningen zoals dementie, beroertes, artrose, hart- en vaatziekten, COPD en longkanker. Vooral dementie neemt sterk toe. In 2050 zullen er naar verwachting 10.500 mensen met dementie in Flevoland wonen; Almere kent zelfs de grootste groei van heel Nederland. Terwijl de zorgvraag stijgt, daalt het mantelzorgpotentieel fors van 17% (2023) naar 6,1% in 2040. Dit betekent waarschijnlijk meer formele zorgvragen en een nog grotere vraag naar personeel. Met een verwacht personeelstekort in de zorg van ruim 12% in 2032, is een toekomstbestendige woon en zorginfrastructuur cruciaal.^[32]

In tegenstelling tot 'oude steden' zijn sociale problemen in Flevoland minder geconcentreerd in specifieke probleemwijken, maar door de eenzijdige bouw en de fijnmazige mix van huur en koopwoningen vaak redelijk gelijkmatig verspreid over de verschillende wijken. Bestaanszekerheid vormt een aandachtspunt. Met 13% tot 15% problematische schulden scoort de provincie fors slechter dan het landelijk gemiddelde van 9%.^[33] Hoewel de werkloosheid (3,5%) stabiel is, blijven laaggeletterdheid en onder advisering in het onderwijs (een schooladvies dat lager is dan wat past bij de cognitieve capaciteiten van de leerling) de opwaartse mobiliteit remmen. Het percentage voortijdige schoolverlaters zonder startkwalificatie ligt in Flevoland het hoogst van alle provincies.^[34] Met name Almere kampt al langer met een onder druk staande onderwijskwaliteit.^[35] Eenzaamheid is in Flevoland een groeiend probleem en steeg binnen tien jaar van 38% (2012) naar 52% (2022). In Almere en Lelystad is ook het risico op ernstige mentale klachten, angststoornissen en depressie (11-12%) aanzienlijk hoger dan in de landelijke gemeenten. De steden tellen relatief veel volwassenen met een GGZ-indicatie. De wachttijden voor GGZ-zorg zijn hoog en het personeelstekort neemt toe: van 5,5% (2021) naar een verwachte 12,4% in 2032. Het aandeel inwoners met een (zeer) goed ervaren gezondheid blijft – behalve in Urk en Dronten – achter bij het landelijk gemiddelde. Dat vooral stedelijke gebieden achterblijven heeft mogelijk te maken met het hogere aandeel inwoners met een lage sociaaleconomische status. Opvallend is dat jongvolwassenen het minst gunstig scoren; slechts 61% beoordeelt de eigen gezondheid als 'goed'.^[36] Verder hebben Almere en Lelystad te maken met dakloosheid, verslavingsproblematiek en opvoedingsvraagstukken. Ook (jeugd)criminaliteit en huiselijk geweld zijn, met name in deze steden, hardnekkige dossiers.^[37]

Politiek-ideologisch profiel

Flevoland vertoont de trekken van een provincie die nog worstelt met haar eigen identiteit en sociale samenhang. Net als in andere Nederlandse groeikernen (ook wel: New Towns) is het onderlinge sociaal vertrouwen in Flevoland relatief laag. Wanneer mensen zich niet meer verbonden voelen met hun burens of de overheid, zoeken ze hun heil bij partijen die beloven de status quo te doorbreken. Opvallend in de hele provincie, maar in het bijzonder in Almere en Lelystad, is de sterke voedingsbodem voor anti-establishment en populistische partijen zoals FvD en de PVV.^[38]

2.3. Ambitieuze groeiplannen

Met een verwachte bevolkingsgroei van ruim 460.000 inwoners eind 2025 naar circa 650.000 in 2050 is Flevoland de snelst groeiende provincie van Nederland.^[39] Om deze groei op te vangen zijn onder meer de woondeals MRA (Lelystad en Almere) en ZUND (plattelandsgemeenten) gesloten, gericht op het versneld bouwen van voldoende en betaalbare woningen. In de periode tot 2030 moeten er bijna 40.000 woningen worden opgeleverd. Almere blijft de grootste stad in Flevoland, Lelystad verwacht in 2026 de 80.000ste inwoner te verwelkomen en in Dronten zijn er groeiplannen tot 60.000 inwoners. De bevolkingsgroei tekent zich dus met name af op de as tussen de Randstad en Zwolle.

Deze enorme toename brengt technische uitdagingen met zich mee, zoals een verhoogde druk op de drinkwatervoorziening en het energienet (netcongestie), met name in Noordelijk Flevoland. Tegelijkertijd biedt deze groei unieke kansen om te anticiperen op de bovenstaande uitdagingen en om verandering teweeg te brengen. Fysiek kan er worden ingezet op het toevoegen van nieuwe en complementaire woon-, werk- en voorzieningenmilieus, in sociaal opzicht kan werk worden gemaakt van een solide sociale basis. Naast inzet vanuit het fysieke domein, werken provincie en gemeente ook aan sociaal beleid (onder meer met de *Sociale Agenda Flevoland*) om de groei in goede banen te leiden én om deze te benutten voor het realiseren van een kwaliteitsimpuls.

2.4. Drie sociaal-ruimtelijke opgaven voor BAS

Uit bovenstaande analyse komen drie prioritaire sociaal-ruimtelijke opgaven voor de toekomstige ontwikkeling van Flevoland naar voren.^[1] Opgaven die juist in Flevoland, gezien de jonge geschiedenis en de forse geplande groei, om aandacht vragen. Deze drie opgaven worden meer concreet uitgewerkt en ingevuld in de hoofdstukken over *software*, *hardware* en *orgware*.

Opgave 1: Fijn opgroeien

Flevoland is een jonge provincie. Vooral Almere, Lelystad en Urk hebben een overwegend jonge bevolking. Hoofdstuk 2 maakt duidelijk dat er voor de Flevolandse gemeenten verschillende uitdagingen liggen bij het versterken van de sociale en pedagogische basis. Zo zijn er relatief veel kwetsbare jongeren en dat is een voorspeller van afnemende sociale veerkracht in de toekomst. Het is belangrijk om hen op tijd te helpen.

Een goede pedagogische basis - deze bestaat uit alle contacten, sociale relaties en leefomgevingen die bijdragen aan het opgroeien van kinderen - stimuleert de ontwikkeling van kinderen en ondersteunt ouders bij het opvoeden. Een gemeente als Urk investeert hier stevig in. Naast scholen ligt hierin een rol voor maatschappelijke partners zoals de jongerenwerkers om op wijk- of dorpsniveau vroegtijdig problemen of knelpunten te signaleren en waar nodig in de opvoeding te ondersteunen. Overigens zijn goede scholen en andere kindgerichte voorzieningen ook van groot belang voor het aantrekken van toekomstige gezinnen.

De pedagogische basis wordt gevormd door contacten tussen mensen onderling, hun sociale relaties en de verbinding met wat er in hun leefomgevingen aanwezig is. *Pedagogische sociale relaties* bestaan tussen ouders, kinderen en jongeren, formele en informele medeopvoeders, die reageren, reflecteren en anticiperen op de ontwikkelbehoefte en opvoedrelatie van kinderen en jongeren, ouders en opvoeders. In een sterke pedagogische basis is de interactie in deze verbanden alert en respectvol. En *pedagogische leefomgevingen*, zowel fysiek als online, bestaan uit voorzieningen, diensten en plekken waar ouders, opvoeders, kinderen en jongeren gebruik van maken. In een sterke pedagogische basis zijn deze leefomgevingen dienstbaar aan en op complementaire wijze afgestemd op behoeften en vragen rondom opgroeien en opvoeden.

De pedagogische basis heeft een intrinsieke waarde in het versterken van het welzijn en het opgroeien van jeugdigen. Voor preventie en vroegsignalering is de aanwezigheid van jongerenwerk, sportverenigingen, scholen die investeren in schoolmaatschappelijk werk belangrijk. Het beter toerusten van de basisinfrastructuur rondom het opgroeiende kind kan in sommige gevallen bijdragen aan een lager gebruik van zware vormen van jeugdhulp.

1 Bij de formulering van deze opgaven is gekozen voor het adjectief 'fijn' omdat de Provincie Flevoland deze term ook hanteert bij de ontwikkeling van de Sociale Agenda (mede geïnspireerd op het boek *De fijne stad* van Vincent Luyendijk).

Opgave 2: Fijn oud worden

Vergrijzing is in Flevoland een relatief nieuwe opgave. Een halve eeuw geleden trokken vooral starters en jonge gezinnen naar de nieuwe polder. Hoewel er nog steeds veel nieuwe instroom is, nam het aantal ouderen het afgelopen decennium snel toe en deze groei zet komende jaren verder door. Procentueel is de groep senioren in Flevolandse gemeenten dankzij deze nieuwe aanwas nog niet zo groot, maar de vergrijzing voltrekt zich sneller dan elders. Demografen spreken van 'dubbele vergrijzing', omdat niet alleen het aantal ouderen toeneemt; de ouderen worden ook steeds ouder.

De versneld inzetende vergrijzing brengt een woningbouwopgave met zich mee: de behoefte aan kleinere, levensloopbestendige woningen voor senioren neemt snel toe – een segment met beperkt aanbod op de Flevolandse woningmarkt. Gemeenten maken zich zorgen dat de groeiende vraag van ouderen naar passende woonruimte niet kan worden ingelost. Ook de vraag naar woonvoorzieningen voor mensen met dementie zal groeien. In Flevoland is deze vraag nu al zo groot dat mensen buiten de provincie worden geplaatst.

De groeiende groep (alleenstaande) ouderen zonder kinderen (in de nabije omgeving) heeft ook behoefte aan lichte vormen van hulp en ondersteuning binnen de 'collectieve sociale basis'. Daarnaast kunnen nieuwe moderne vormen van informele hulp, zoals voorzorgcirkels, worden toegepast. Dit is een laagdrempelige vorm waarin ouderen op straatniveau of buurniveau afspreken naar elkaar om te zien en waar nodig op vrijwillige basis lichte vormen van hulp aan elkaar te bieden.

Opgave 3: Fijn samenleven

Flevoland is ontstaan als een migratiesamenleving. Met uitzondering van Urk, dat bij uitstek een historisch gewortelde en sterk intern verbonden gemeenschap kent, zijn alle gemeenten in korte tijd gegroeid, met inwoners die afkomstig zijn uit alle windstreken. De verbondenheid die dit in de eerste decennia teweegbracht (ook wel de pioniersmentaliteit), lijkt inmiddels naar de achtergrond verdwenen.

Er is relatief veel eenzaamheid in Flevoland, onder jongeren, volwassenen en ouderen. Eenzaamheid kan grote gevolgen hebben voor de mentale gezondheid en op langere termijn leiden tot uitkeringsafhankelijkheid, politieke apathie en verlies van vertrouwen in overheden en instituties. Met de toenemende vergrijzing is de verwachting dat eenzaamheid in de nabije toekomst nog meer gerichte aandacht vraagt van gemeenten en maatschappelijke partners. De fysieke gezondheid van Flevolandse vraagt eveneens om aandacht, zowel gericht op het bevorderen van gezond gedrag als op het terugdringen van gezondheidsachterstanden. Onderzoek laat zien dat de inrichting van de leefomgeving en lokaal maatwerk in het sociaal domein belangrijke aangrijpingspunten zijn.

De komende jaren is actieve aandacht nodig voor de sociale inbedding van alle toekomstige nieuwe inwoners van Flevoland, en voor de vraag hoe zij zich thuis kunnen gaan voelen. Dit kunnen nieuwe instromers zijn uit de Randstad of uit de rest van Nederland, starters die in Flevoland zijn opgegroeid en na een studie elders weer willen terugkeren, of arbeidsmigranten.

Hierbij dient met zorg te worden gekeken naar de bereikbaarheid en de ruimtelijke spreiding van ontmoetingsvoorzieningen. Vanuit financieel-economische motieven liggen schaalvergroting en centralisering voor de hand, maar juist in (snel)groeiende gemeenschappen is het belangrijk om ook op wijk-, buurt- en straatniveau ontmoeting te faciliteren, zodat inwoners via terloopse, lichte en herhaalde contacten publieke familiariteit kunnen opbouwen. Als buurtbewoners elkaar op straat, bij het schoolplein, in het park, de speeltuin of de bushalte herkennen, geeft dit een gevoel van vertrouwdheid – ook al kennen ze elkaar (nog) niet persoonlijk. In fysieke planvorming moet daarom gericht werk worden gemaakt van het realiseren van vanzelfsprekende ontmoetingsplekken.

3 Software: Sociaal bouwen aan de samenleving

Er zijn vele manieren om vanuit een sociale invalshoek te bouwen aan een samenleving. Waarom is sociaal investeren belangrijk en wat is ervoor nodig? We ontsluiten ideeën en literatuur uit verschillende invalshoeken.

Allereerst staan we stil bij de vraag waarom sociaal investeren belangrijk is. Vervolgens gaan we in 3.2 in op sociale cohesie: wat is het precies en hoe kun je het bevorderen? Paragraaf 3.3 behandelt de sociale basis en we kijken vervolgens – gedeeltelijk overlappend – in 3.4 naar de pedagogische basis. Ten vierde gaan we in op de gezondheid van inwoners (3.5) en in 3.6 staan we stil bij de mogelijkheden om te werken aan een inclusieve samenleving.

3.1. Waarom is sociaal investeren belangrijk?

Flevoland is snel gegroeid. Een les uit recent onderzoek naar New Towns, onder andere Almere, is dat een goede sociale infrastructuur, met aantrekkelijke en uitnodigende voorzieningen op het terrein van onderwijs, welzijn en zorg cruciaal zijn voor een sterke en stabiele samenleving.^[40] In veel New Towns groeide het aantal woningen snel maar bleef de toename van maatschappelijke voorzieningen en ontmoetingsplekken achter. Decennia later werkt dit, zowel onder jongeren als volwassenen, door in sociale kwetsbaarheid en in broze sociale netwerken.

De Raad voor Volksgezondheid en Samenleving constateert in haar advies *Gezond Verbonden* (2026) dat sterke sociale relaties onze leefomstandigheden verbeteren, gezondheidsrisico's verkleinen en ervoor zorgen dat mensen veerkrachtiger zijn, beter herstellen na crises en sneller de weg naar zorg en ondersteuning vinden.^[41] Verder verbeteren sterke sociale relaties ook de kwaliteit van leven, onderwijsresultaten en arbeidskansen. Een gebrek aan gezonde sociale relaties daarentegen kan leiden tot slechtere onderwijsresultaten, zoals vroegtijdige schooluitval. Ook kunnen sociale netwerken mensen helpen om economische kansen te vergroten en benutten, zoals het vinden van passend werk. Dit heeft op zijn beurt weer invloed op iemands gezondheid.^[42]

Tegelijkertijd is er een maatschappelijke trend zichtbaar van afnemende sociale verbondenheid en toenemende eenzaamheid. Het gedachtegoed van positieve gezondheid benadrukt dat betekenisvolle sociale relaties een essentieel onderdeel zijn van een gezond bestaan, wat inmiddels ook in beleid terug te zien is, bijvoorbeeld in het sociaal netwerk-advies en de recent geactualiseerde praatplaat over gezondheidsdeterminanten van het RIVM.^[43] Waar het sociaal netwerk in eerdere modellen slechts een bescheiden plek innam, heeft het nu weer een prominente positie gekregen.

De overheid heeft een belangrijke rol in het stimuleren van de sociale basis, ze raakt direct aan hoe we elkaar ontmoeten.^[44] Mensen creëren betekenisvolle relaties veelal in omgevingen waar ze dagelijks te vinden zijn, zoals op school, het werk of bij sportverenigingen. De overheid faciliteert deze ontmoetingsplekken in zekere mate via financiering en wet- en regelgeving. Zij bepaalt niet met wie mensen relaties aangaan, maar wel of er voldoende ruimte en mogelijkheden zijn waarin verbondenheid kan groeien. Zolang sociale verbondenheid geen plek krijgt in beleidsafwegingen, ondermijnt beleid sociale verbondenheid eerder dan dat het haar versterkt.

Succesvol investeren in de sociale basis vraagt om een lange adem. Gebiedsgerichte aanpakken hebben vaak tien jaar of langer nodig om meetbare effecten op de gezondheid te sorteren en de business case blijft alleen positief bij een structurele inzet. Incidentele projecten zorgen voor een tijdelijke opleving, maar zodra de financiering stopt, dreigt een terugval. Een duurzame business case voor sociale kwaliteit vereist dus een investeringshorizon van minimaal 10 tot 15 jaar om werkelijke gezondheids- en sociale winst te verzilveren.^[45] De rijksoverheid investeert – naast het gemeentefonds – vooral incidenteel en versnipperd in de sociale basis, onder meer met tijdelijke Speciale Uitkeringen (SPUK).

3.2. Beleid voor sociale cohesie

Een samenleving bestaat niet uit een optelling van individuen, maar er is een zekere onzichtbare 'kleefkracht' die individuen met elkaar verbindt.^[46] Dit wordt sociale cohesie genoemd. Er zijn talloze definities en concepten in omloop. Zo definieert Schuyt (1997) sociale cohesie als de bindingskracht van een sociaal systeem.^[47] Bindingen tussen personen of groepen ontstaan doorgaans op basis van gedeelde sociale kenmerken zoals afkomst, leeftijd, opleiding, gezinssituatie, geloof, etniciteit of interesses.^[48]

Daar waar sprake is van binding, vindt per definitie ook scheiding plaats. Hoe sterker de bindingskracht van een groep, des te moeilijker het is om toe te treden. Daarbij maakt iedereen deel uit van meerdere sociale systemen. Je leeft in de samenleving, maar ook in het sociale systeem van het huishouden, de buurt, de straat, je werk, school of sportvereniging.^[49] De online wereld heeft als systeem de afgelopen jaren sterk aan belang gewonnen. Voor het thuisgevoel en het welzijn is het belangrijk dat mensen aansluiting hebben bij de anderen in deze sociale systemen, en dat ze de sociale interacties er als prettig en betekenisvol ervaren.

Gelaagdheid van sociale bindingen

Om te begrijpen hoe sociale bindingen ontstaan en hoe sociale cohesie kan worden versterkt, is het belangrijk om onderscheid te maken tussen verschillende typen sociale bindingen. Een bekend onderscheid is dat tussen *bonding* (sterke bindingen met mensen uit je eigen groep) en *bridging* (zwakke bindingen met mensen uit andere sociale kringen).^[50] Mensen zijn graag omringd door 'ons soort mensen', met gemene delers in termen van opleiding, cultuur of sociaaleconomische positie. Deze verbindende netwerken helpen je om je staande te houden en je thuis te voelen, maar om jezelf te ontwikkelen zijn juist zwakke bindingen nodig. Die kunnen je helpen om toegang te krijgen tot nieuwe sociale netwerken en andere onderwijstypen en werkkringen.^[51]

De afgelopen dertig jaar groeide de diversiteit in Nederland snel. Migratiestromen namen in omvang toe, terwijl de gemiddelde verblijfsduur juist daalde: veel expats, studenten en arbeidsmigranten verblijven hier tijdelijk. Dit wordt 'superdiversiteit' genoemd.^[52] Volgens NIDI en CBS zet deze ontwikkeling door: tot 2050 wordt Nederland 'drukker, diverser en dubbelgrijs'.^[53] Deze toenemende verscheidenheid, kan het samenleven in buurten en wijken ingewikkelder maken. Inwoners ervaren minder buurtcohesie en voelen ze zich minder thuis in hun buurt. Ze oordelen minder positief over hun leefomgeving en het onderlinge contact dan inwoners van meer homogene buurten.^{[54], [55]} Dit kan ertoe leiden dat bewoners zich terugtrekken; door de komst van nieuwe groepen herkennen ze zich niet meer in de eigen buurt ('schildpadgedrag').^[56] Dit speelde al in de jaren zeventig en tachtig, toen gevestigde bewoners beperkt bereid bleken 'gastarbeiders' in hun midden op te nemen.^[57]

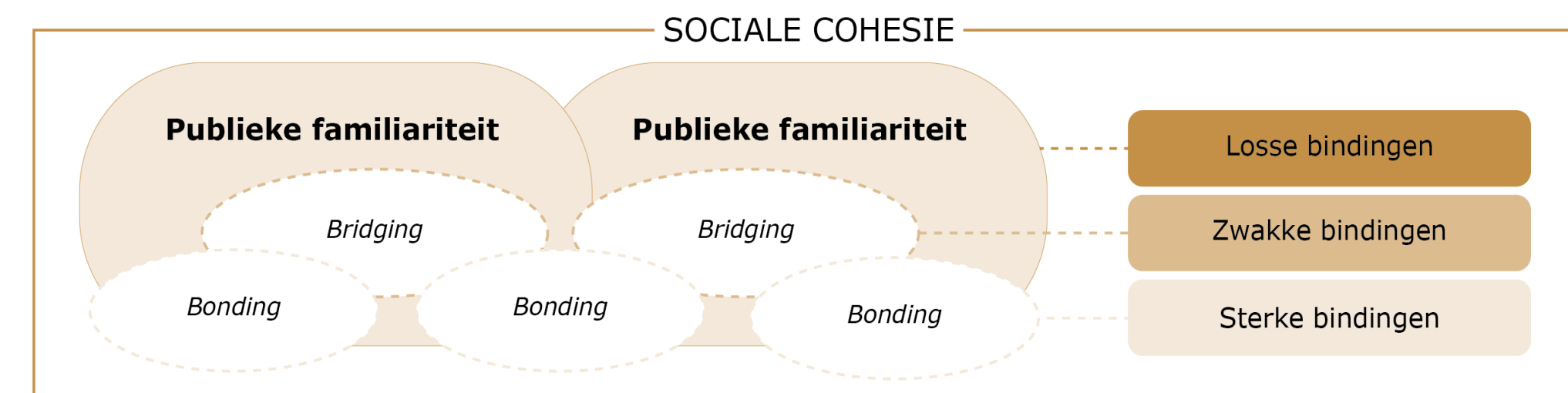
Publieke familiariteit

Als de sociale en culturele verschillen groot zijn, is het voor bewoners moeilijker om de ander goed te kunnen plaatsen. De afwezigheid van verwachtingen ten aanzien van andere bewoners kan het gevoel geven de grip op hun buurt te verliezen. Daardoor groeit de kans op botsende leefwijzen, overtuigingen, normen en waarden. Dit bemoeilijkt niet alleen het opbouwen van sterke bindingen; ook zwakke bindingen zijn dan snel een brug te ver. Juist in buurten met een grote

diversiteit worden 'losse bindingen' daarom belangrijker. Deze zijn weliswaar vrijblijvender dan zwakke bindingen, omdat er vaak geen sprake is van gesprekken, informatie uitwisselen of elkaar helpen, maar ze dragen wel bij aan een prettig gevoel in de buurt.^[58]

Losse bindingen zorgen voor vluchtige, spontane en herhaalde contacten in de buurt. Hierdoor kunnen bewoners 'publieke familiariteit' opbouwen – de vorm van herkenning waardoor men in staat is de ander te plaatsen en diens gedrag in te schatten. Hierdoor ontstaat een comfortzone die bijdraagt aan vertrouwen en thuisgevoel.^[59] Als inwoners elkaar herkennen, kunnen ze 'vertrouwde vreemden' worden.^[60] Publieke familiariteit kan worden gezien als een meer fluide vorm van sociale cohesie, die daar ontstaat waar meerdere sociale systemen elkaar raken. Figuur 3.1 geeft schematisch de relatie weer tussen publieke familiariteit, sociale cohesie, bonding en bridging.

Figuur 3.1 De relatie tussen sociale cohesie en publieke familiariteit

Bron: Kennisplatform Inclusief Samenleven (te verschijnen)

Beleidsmatig bevorderen van sociale cohesie

De overheid voert beleid om de sociale cohesie te bevorderen. Veel van het op landelijk niveau uitgedachte beleid, krijgt op het lokale niveau zijn beslag. Naast gemeenten zijn er allerlei andere partijen die beleid voeren gericht op sociale cohesie, denk aan het onderwijs, de politie, wijkteams of woningcorporaties.^[61]

Thema's rondom leefbaarheid staan, veelal in combinatie met veiligheid, in veel gemeenten hoog op de agenda. Sociaal beleid richt zich op het bevorderen van contacten tussen buurtbewoners of op het faciliteren van ontmoetingsmogelijkheden en ontmoetingsplekken in de buurt. Ook worden burgers vaak betrokken bij 'wijkvisies' of 'wijkontwikkelingsprogramma's' ten behoeve van de leefbaarheid. Van oudsher is het welzijnswerk belangrijk om de sociale cohesie te bevorderen. Hieronder valt een breed palet aan beleidsinterventies, denk aan buurthuizen, opbouwwerk,

sociaal-cultureel werk en jongerenwerk, vaak gericht op (probleem)jongeren en/of gezinnen. De afgelopen decennia is hierop bezuinigd, maar in veel gemeenten wordt het welzijnswerk weer opgebouwd.

Met de transitie in het sociaal domein kregen gemeenten in 2015 een grotere rol in het bevorderen van de zelfredzaamheid en de participatie van burgers, waaronder burgers die zich in een kwetsbare positie bevinden. Woningcorporaties hebben in die tijd juist een stap teruggedaan, omdat bij de herziening van de Woningwet leefbaarheid als prestatieveld formeel werd geschrapt. Het gemeentelijk beleid is gericht op meedoen, niet alleen op de arbeidsmarkt maar op tal van andere terreinen in de lokale samenleving. Het gaat dan onder meer om het versterken van de sociale basis (zie 3.3). Hieronder vallen bijvoorbeeld ook programma's die door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport zijn geïnitieerd om eenzaamheid tegen te gaan, zoals het Actieprogramma Eén tegen Eenzaamheid, Langer Thuis, gericht op het langer thuis wonen van ouderen, en Onbeperkt Meedoen, dat zich richt op mensen met een beperking. Ook op sportgebied zijn er allerlei lokale initiatieven om kinderen en jongeren met elkaar aan het sporten te krijgen, met als achterliggend beleidsdoel de sociale cohesie – via de onderlinge ontmoeting – te versterken.

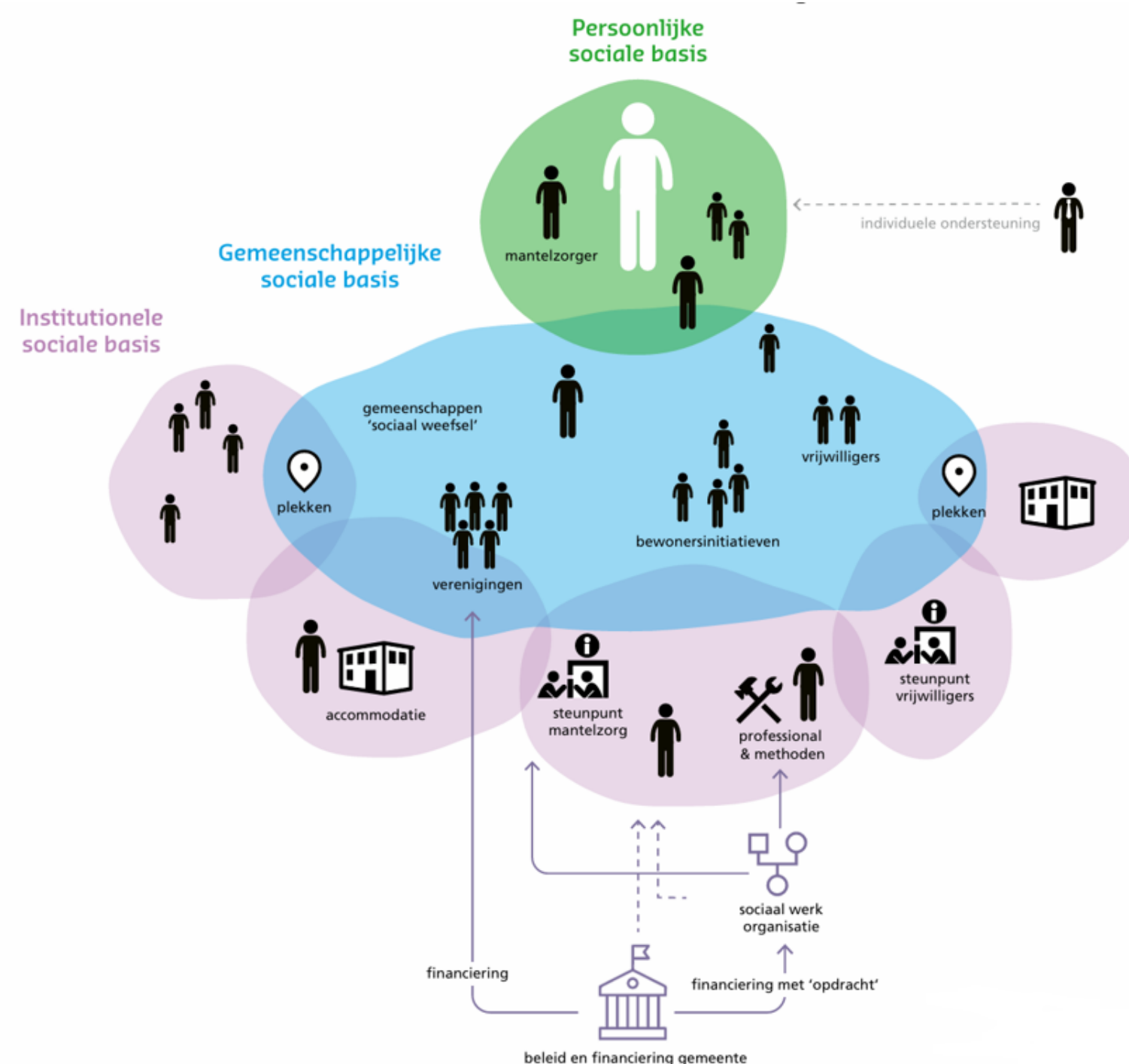
Om publieke familiariteit in buurten te bevorderen, pleiten adviesraden en kennisinstituten voor vanzelfsprekende ontmoetingen, bijvoorbeeld bij scholen, buurthuizen, bibliotheken, sportvelden, speeltuinen, winkels of cafés. Op gemeentelijk niveau fungeren publieke ruimten zoals parken, pleinen, speelplekken of straathoeken als ontmoetingsplek. Braakliggend terrein of leegstaande gebouwen kunnen benut worden voor tijdelijke markten, pop-upwinkels of 'huiskamers'. Deze ontmoetingsplekken dragen niet alleen bij aan het samenleven in buurten. Ze zijn ook belangrijk voor de vermaatschappelijking van de zorg: als buurtbewoners elkaar ontmoeten en meer naar elkaar omzien, kan dit op lange termijn resulteren in sterkere sociale netwerken, minder eenzaamheid, en daardoor een minder groot beroep op formele zorg.

3.3. Wat is de sociale basis?

De sociale basis is het geheel aan informele netwerken (familie, burens), vrijwilligers en toegankelijke voorzieningen (buurthuizen, bibliotheken) in de directe leefomgeving van mensen.^[62] Ze dragen bij aan welzijn, ontmoeting en preventie. Het stelt mensen in staat om zelfredzaam te zijn, talenten te benutten en mee te doen in de maatschappij. De sociale basis is van mensen zelf, overheden en formele organisaties kunnen haar faciliteren en stimuleren. De sociale basis is er altijd, krachtig of niet. Waar mensen zijn en zich tot elkaar verhouden, is er een sociale basis. De sociale basis wordt dus niet 'extern' door overheden opgelegd, maar ontstaat vanuit de samenleving zelf. Er wordt wel onderscheid gemaakt in drie niveaus (zie figuur 3.2):

1. *De persoonlijke sociale basis:* De inwoner en diens netwerk. Inwoners kunnen een (hulp) vraag hebben, maar ook ideeën of initiatieven. Soms word je mantelzorger voor een naaste. Dit overkomt je en doe je op basis van jouw persoonlijke relatie met diegene.
2. *De gemeenschappelijke sociale basis:* Inwoners maken deel uit van gemeenschappen, in allerlei vormen. Inwoners zijn lid van formele netwerken (zoals verenigingen) en nemen deel aan informele verbanden zonder formele status (denk aan een wandelclubje). Inwoners zetten zich zowel incidenteel als structureel vrijwillig in (zowel via georganiseerd vrijwilligerswerk als in onderling verband). Dit doen zij op diverse plekken zoals in het buurthuis, op de sportclub, in de speeltuin, op een openbaar plein, in de buurttuin, het park, de bibliotheek, maar ook online.
3. *De institutionele sociale basis:* Inwoners maken gebruik van accommodaties (bijvoorbeeld buurthuizen, bibliotheken, verenigingsgebouwen en gezondheidscentra) om samen te komen. De institutionele sociale basis bestaat verder uit collectieve voorzieningen, vrijwilligerssteunpunten, mantelzorgondersteuning, landelijke vrijwilligersorganisaties, et cetera, en betaalde krachten: sociaal werkers (maatschappelijk werkers, (sport)opbouwwerkers, jongerenwerkers), onderwijzers, woonconsulenten van woningcorporaties, wijkverpleegkundigen, wijkagenten, et cetera.

Figuur 3.2 Drie niveaus van de sociale basis

Bron: Kwakernaak, Deuten, Van den Bosch & Britt (2024)

Het Verwey-Jonker Instituut ontwikkelde samen met Movisie tien bouwstenen voor het versterken van de sociale basis.^[63] Deze bouwstenen zijn:

1. Bestaanszekerheid
2. Financiering
3. Samenwerken vanuit gelijkwaardigheid
4. Versterken eigenaarschap, zeggenschap en eigen regie
5. Beschikbaarheid van ruimte en plekken
6. Responsiviteit
7. (Onder)steunen van mantelzorg
8. Steun en ruimte voor vrijwillige inzet
9. Versterken van inclusie
10. Mensen vragen en uitnodigen

Elke bouwsteen bevat een korte theoretische onderbouwing waarom en op welke manier deze belangrijk is voor het versterken van de sociale basis. Daarna volgen concrete acties die maatschappelijke partijen kunnen inzetten op de betreffende bouwsteen. De bouwstenen vormen nadrukkelijk geen 'keuzemenu' waar actoren in kunnen 'shoppen' naar gelang het hen (politiek) uitkomt. 'Als partijen de hoofdambitie willen waarmaken, dan is inzet op alle bouwstenen nodig'. Voor de uitgebreide onderbouwing en een veelheid aan tips (klein en groot) hoe elke bouwsteen te versterken, verwijzen wij naar de originele publicatie.

3.4. Wat is de pedagogische basis?

De pedagogische basis is alles in de wereld om ons heen dat te maken heeft met het opgroeien, het opvoeden en de ontwikkeling van kinderen en jongeren.^[64] Het gaat allereerst over hoe volwassenen met kinderen omgaan, thuis, op school, bij de vereniging en op straat. Maar het gaat ook over alle andere plaatsen waar ouders en kinderen komen: van de bankjes in het park tot een wijkcentrum waar iedereen kan binnenlopen. Hoe meer kinderen en ouders kunnen leren van al die verschillende mensen op al die verschillende plekken, hoe sterker ze staan bij het opgroeien en opvoeden. Het is daarom belangrijk dat iedereen de kans krijgt om anderen te ontmoeten, met hen te praten en van hen te leren – *It takes a village to raise a child*.

Het Nederlands Jeugdinstituut (NJI) heeft een Top 10 opgesteld van beschermende factoren die bijdragen aan een positieve ontwikkeling van kinderen en jongeren in brede zin. Door een focus op risico's en probleemgedrag wordt de ontwikkeling van kinderen en jongeren te vanzelfsprekend als verantwoordelijkheid van professionals gezien. Het versterken van beschermende factoren met een positieve focus op alle kinderen, activeert en vergroot de betrokkenheid van mensen in hun omgeving. De top 10 beschermende factoren voor de positieve ontwikkeling van kinderen en jongeren zijn:^[65]

1. Sociale binding
2. Kansen voor betrokkenheid
3. Prosociale normen (d.w.z. opgroeien met duidelijke normen en waarden voor positief gedrag)
4. Erkenning en waardering voor positief gedrag
5. Steun van belangrijke volwassenen en voorzieningen in de omgeving
6. Constructieve tijdsbesteding
7. Competenties
8. Cognitieve vaardigheden
9. Schoolmotivatie (commitment to learning)
10. Positieve identiteit

Versterkende factoren hebben een positief effect, ook zonder dat er sprake is van risico's of problemen. Ze zorgen ervoor dat bijvoorbeeld de taalontwikkeling van een kind verrijkt wordt en de kansen om talenten te ontwikkelen worden vergroot. Ook vergroten ze de collectieve veerkracht. Om socialiserende en identiteitsvormende factoren te versterken is meer aandacht nodig voor persoonsvorming, talentontwikkeling, ontmoeting, ouderlijk welbevinden en steun voor ouders.

Het begrip pedagogische basis kent op dit moment in (beleids)taal en in praktijk nog vele inkleuringen, definities en verschillende verwachtingen. Enerzijds is het de kracht van de pedagogische basis dat het juist een veelkleurig mozaïek is van mensen, voorzieningen en omgevingen en niet in een blauwdruk te vatten is wat het individuele kind of ouder hierin nodig heeft. Anderzijds helpt het voor de samenwerking en versterking om meer gemeenschappelijke taal en 'common ground' te krijgen in de kennis over wat werkt voor het collectief. In de uitwerkingen hieronder wordt duiding gegeven van beschikbare relevante kennis.

3.5. Handvatten voor sociaal bouwen aan gezondheid

Onze gezondheid wordt beïnvloed door een complexe samenhang van verschillende factoren. Deze zogenoemde gezondheidsdeterminanten hebben invloed op het ontstaan van ziekten en op het verloop ervan. Mensen kunnen met meerdere gezondheidsdeterminanten tegelijk te maken hebben, of ermee geconfronteerd worden in verschillende fasen van hun leven. Een goede gezondheid vraagt daarom om meer dan alleen goede gezondheidszorg. Een integrale aanpak is noodzakelijk, met oog voor de onderliggende determinanten. Het RIVM heeft vijf impactvolle gezondheidsdeterminanten in kaart gebracht:^[66]

- Ongezonde voeding.
- Weinig bewegen.
- Problematisch alcoholgebruik.
- Psychosociale arbeidsbelasting.
- Slechte luchtkwaliteit.

Verder concludeert de RVS (2026) in haar advies *Gezond Verbonden* dat sociale verbondenheid als volwaardige gezondheidsdeterminant in praktijk, beleid en opleiding moet opgenomen worden.^[67] Dit kan door sociale verbondenheid als waarde mee te laten wegen in beleidsafwegingen en door het eigenaarschap voor dit onderwerp duidelijk te beleggen. Verder wordt aanbevolen dat het van belang is om ook in de fysieke omgeving ruimte te maken voor ontmoeting en verbinding, bijvoorbeeld door dit expliciet op te nemen in bouwrichtlijnen en dit vanuit het Rijk te stimuleren zoals in de recente nota gezondheidsbeleid van het Ministerie VWS.^[68]

Sociaal bouwen aan gezondheid vraagt om gerichte keuzes in de inrichting van buurten en de organisatie van lokale voorzieningen. De publicatie *Ruimte maken voor ontmoeting* van de RVS & het CRa (2022) biedt hiervoor concrete handvatten voor het Rijk, gemeenten, zorgorganisaties en woningcorporaties.^[69] RVS & CRa benoemen vier overkoepelende lijnen met adviezen en goede voorbeelden:

1. Benutten van ruimtelijke transities: minder auto's en meer ruimte voor mobiliteit te voet of met de fiets, het benutten van de waarde van groene en blauwe ruimtes in het kader van klimaatadaptatie, kansen binnen de energietransitie en een woningbouwopgave die kiest voor een mix van woningen en toegankelijke voorzieningen dicht bij huis.
2. Advies voor het Rijk om de zeggingskracht van beleidsvisies over sociale leefomgevingen te versterken, visies minder vrijblijvend te maken en zelf het goede voorbeeld te geven met eigen grond en vastgoed.
3. Gemeenten krijgen het advies een buurtagenda op te stellen als vertrekpunt voor beleid, bewoners eigenaarschap te geven en vooral een ondersteunende rol te vervullen, én te investeren in goed beheer en optimaal gebruik van wat er al aanwezig is.
4. Adviezen voor organisaties en plekken in de buurt: zorgorganisaties kunnen bijdragen door financiering en inzet van vastgoed en expertise toegankelijk te maken voor de buurt, en door nabijheid van voorzieningen te garanderen; woningcorporaties worden gevraagd expliciet aandacht te hebben voor leefbaarheid en de sociale infrastructuur die een gemeenschap draagt.

3.6. Werken aan een inclusieve samenleving ^[70]

Een inclusieve gemeente is een plek waar iedereen kan meedoen, maakt niet uit wat je leeftijd, culturele achtergrond, gender, inkomen, talenten of beperkingen zijn. Meedoen op de reguliere school, de gewone arbeidsmarkt, gewone clubs en verenigingen, of in de buurt is in zo'n gemeente vanzelfsprekend. Iedereen kan een gewaardeerde rol vervullen en een bijdrage leveren op basis van zijn of haar eigen interesses en talenten. Mensen voelen zich geaccepteerd en horen erbij. Iedereen is immers anders. Doordat kinderen vanaf het begin met elkaar opgroeien leren zij al jong met verschillen omgaan. Zo'n gemeente wordt actief vormgegeven door gelijk beginnen te werken aan wat je in de toekomst wilt bereiken. In de uitwerkingen hieronder worden een aantal bouwstenen benoemd die kunnen helpen bij het opzetten van het collegeprogramma van de gemeente (VNG):

- Bouwstenen voor de collegevisie op inclusie.
- Bouwstenen voor het verankeren van inclusie in lokaal beleid.
- Bouwstenen voor de eigen gemeentelijke organisatie.
- Bouwstenen voor specifieke thema's en beleidsterreinen.
- Bouwstenen toegankelijkheid.

De provincie Flevoland is sinds 2017 een Regenboogprovincie, d.w.z. een provincie die zich vanuit de provinciale organisatie inzet voor LHBTIQ+ inwoners. Hiervoor is een structureel budget beschikbaar gesteld met als doel van het tegengaan van discriminatie in het algemeen en het stimuleren van de sociale acceptatie, veiligheid en gelijke behandeling van LHBTIQ+ personen in Flevoland.

Meer informatie:

- Movisie & Verwey-Jonker Instituut (2024): [De sociale basis versterken, investeren in de toekomst, Verandertheorie en bouwstenen voor overheden en maatschappelijke partners.](#)
- Nederlands Jeugdinstituut (2022): [Opgroeien doe je samen. Bouwen aan een stevige pedagogische basis.](#)
- Platform31, Pharos & IVO (2022): [Gezonde leefomgeving in kwetsbare wijken. Verkenning kennisbehoeften en mogelijkheden.](#)
- RVS (2026) Advies: [Gezond Verbonden.](#)
- RVS (2022) Advies: [Ruimte maken voor ontmoeting.](#)
- Verwey-Jonker Instituut (2024): [Sociale basis versterken, investeren in de toekomst.](#)

Praktijkvoorbeelden (Flevoland):

- Gemeente Dronten: [Samen Actief Dronten.](#)
- Positief Gezond Almere: [Voorzorgcirkels in Almere.](#)

Praktijkvoorbeelden (landelijk):

- Vilans (2025): [In het hart van de gemeenschap. Wat professionals en organisaties kunnen doen om aan te sluiten bij Zorgzame gemeenschappen.](#)
- Movisie (2024): [Casusbundel Sociaal fitte wijken – Investeren in sociale netwerken en een gezondheidsbevorderende leefomgeving.](#)
- Leyden Academy: [Collectieve preventie in de wijk.](#)
- Ouder worden 2024: [Samen wonen, samen leven – Van idealen naar doorbraken. Vitaal, inclusief en duurzaam in 17 initiatieven.](#)
- Stichting de Haardstee (2026): [Sumatrahof Onderzoeksrapport – Onderzoek naar sociale interactie tussen bewoners in het Sumatrahof.](#)
- ZorgSaam Wonen Congres (2025). [Het geheim van community building in kwetsbare wijken.](#)

4 *Hardware*: Fysiek bouwen aan de samenleving

Beleidsmatige, planologische, stedenbouwkundige en architectonische keuzes zijn van grote invloed op de beleving en op het gedrag van inwoners. Meer dan andere provincies is Flevoland nog steeds fysiek maakbaar. Fysieke planprocessen kunnen mede de randvoorwaarden scheppen om de sociale basis te versterken en vitale gemeenschappen te faciliteren. Zowel in nieuw te ontwikkelen wijken en buurten als bij vernieuwing, herstructurering of transformatie van bestaande wijken.

Eerst staan we in 4.1 stil bij de vraag waarom fysiek investeren belangrijk is. Paragraaf 4.2 beschrijft op hoofdlijnen hoe de beleids- en planvorming voor nieuwe woningbouwlocaties in een samenspel tussen rijk, provincie en gemeenten en hoe daarbij omgegaan wordt met het sturen op fysieke en sociale kwaliteit. Vervolgens gaan we in op hoe het fysiek domein rekening kan houden met het ontmoetingsgericht ontwerpen van wijken, buurten, publieke ruimten en voorzieningen.

4.1. **Waarom fysiek bouwen aan de samenleving?**

Fysieke keuzes zijn van invloed op het gedrag van inwoners. Er is veel kennis over de mogelijke effecten van ingrepen in de openbare ruimte op de fysieke gezondheid van inwoners en op het onderling samenleven. Er bestaat in Nederland brede consensus dat het wenselijk is om segregatie naar inkomen te verminderen; hiertoe wordt al decennia geïnvesteerd in gemengde wijken.^[72]

Tegengaan van segregatie

Investeren in de fysieke leefomgeving is belangrijk om de stijgende ongelijkheid tussen wijken in Nederland te verminderen. Het begrip ruimtelijke segregatie wordt gebruikt om de patronen te beschrijven en te duiden hoe burgers samenleven in wijken. De stadsgeograaf Musterd definieert ruimtelijke segregatie als *de ongelijke ruimtelijke verdeling van woonplekken en huishoudens*.^[73] Hiervan is sprake bij een ongelijke ruimtelijke spreiding van mensen met bepaalde achtergrondkenmerken zoals herkomst, opleiding, inkomen, religieuze overtuiging, levensstijl, gezondheid of demografie.

Om de mate van segregatie vast te stellen, wordt van oudsher gekeken naar twee vormen van segregatie: naar inkomen en naar herkomst. De segregatie naar herkomst daalt in Nederland, doordat de culturele diversiteit de afgelopen decennia in het land is toegenomen. Meer diversiteit betekent automatisch minder *segregatie naar herkomst*, omdat er minder snel sprake is van een dominante herkomstgroep. Meer diversiteit naar migratieachtergrond kan op buurtniveau echter zorgen voor minder contact en minder sociaal vertrouwen.^[74] Terwijl een zekere mate van segregatie naar herkomst ook een gunstige invloed kan uitoefenen op de ontplooiing en de emancipatie van nieuwkomers.^[75]

De segregatie naar inkomen neemt in Nederland juist toe.^[76] Mensen met weinig financiële middelen komen steeds meer bij elkaar te wonen, hetzelfde geldt voor meer bemiddelde huishoudens. Onderzoek naar buurteffecten wijst uit dat mobiliteitsarme groepen hinder ondervinden van het wonen in een buurt die gekenmerkt wordt door sociaaleconomische achterstanden. Lange tijd is het bestaan van deze buurteffecten door wetenschappers gerelativeerd omdat er geen aantoonbaar bewijs werd gevonden.^[77] De laatste jaren zijn er echter steeds meer aanwijzingen dat de buurt als pedagogische context er wel degelijk toe doet. Amerikaans onderzoek wijst uit dat de buurt waar een kind is opgegroeid op lange termijn van invloed is op diens kansen op de arbeidsmarkt.^[78] Het SCP stelt vast dat kinderen en jongeren die opgroeien in een kwetsbare wijk een grotere kans hebben op een lager schoolniveau, op voortijdig schoolverlaten en normoverschrijdend gedrag.^[79] De combinatie van persoonlijke kwetsbaarheid, economische achterstand en ontoereikende sociale controle in deze buurten maakt dat deze jongeren relatief makkelijk en vaak al op jonge leeftijd geronseld worden door drugscriminelen.^[80]

Pharos wijst op de relatie tussen sociaaleconomische segregatie en gezondheidsverschillen. In minder welvarende wijken is de kans groter dat de luchtkwaliteit slechter is (meer blootstelling aan schadelijke factoren), en is er minder groen, dat ook nog van mindere kwaliteit is, meer verkeerslawaaï en een groter aanbod van ongezond voedsel.^[81] In kwetsbare wijken is vaak sprake van een 'stapeling' van negatieve factoren. Dit betekent dat bewoners niet alleen individuele problemen hebben (financiën, werk), maar dat hun omgeving deze problemen verergert door een gebrek aan sociale veiligheid en kwalitatieve ontmoetingsplekken. Pharos noemt het verminderen van (zorg)kosten en het vergroten van de productiviteit van burgers als maatschappelijke waarde en baten. Uit onderzoek van de WHO blijkt dat 29% van het verschil in ervaren gezondheid tussen laag- en hoogopgeleiden kan worden toegeschreven aan de leefomgeving. Dit omvat factoren als tekort aan groen, onveiligheid en slechte luchtkwaliteit. Een groene en aantrekkelijke omgeving levert voor inwoners in kwetsbare wijken verhoudingsgewijs méér gezondheidswinst op dan in rijke wijken. De grootste maatschappelijke winst is dus te behalen door te investeren daar waar de kwaliteit nu het laagst is.

Volgens het Trimbos Instituut kunnen sociaal-culturele aspecten in de woonomgeving een effect hebben op de mentale gezondheid van individuen en gemeenschappen.^[82] In wijken met een lagere sociaaleconomische status wonen relatief veel mensen met mentale- en lichamelijke gezondheidsproblemen. Het aandeel sociale huurwoningen in een buurt blijkt samen te hangen met het voorkomen van angst- en stemmingsstoornissen en psychiatrische problematiek. Wonen in dichtbebouwde gebieden blijkt samen te hangen met een verhoogde kans op schizofrenie. Ook sommige vakantieparken blijken een toevluchtsoord te zijn voor mensen in een kwetsbare positie zoals arbeidsmigranten of gezinnen met schulden die geen andere huisvesting kunnen krijgen.^[83] Dit leidt tot zorgen over de ontwikkelingsmogelijkheden en veiligheid van daar wonende kinderen die veelal onder de radar blijven.

Groen, sociale cohesie en gezondheid

Naar de effecten van het investeren in groen is veel onderzoek verricht, met name naar de relatie tussen groen en sociale cohesie, gezondheid en ruimtelijke ongelijkheid. Met als conclusie dat groen een belangrijke rol kan spelen bij de aanpak van uitbreidings- of verstedelijksopgaven. Voor een succesvolle investering is kwaliteit en onderhoud, nabijheid en toegankelijkheid van het groen doorslaggevend.

Er is volgens TNO veel bekend over de mogelijke effecten van ingrepen in de openbare ruimte op de fysieke gezondheid van bewoners, bijvoorbeeld rondom bewegen, luchtkwaliteit- en geluidsnormen. Dit zie je terug in de openbare ruimte. Denk aan rookvrije ruimtes, autoluwe binnensteden, en de groene lopers in diverse Nederlandse steden.^[84] Volgens het RIVM kan groen in de woonomgeving bijdragen aan de sociale cohesie:^[85]

- *Stimuleren van ontmoeting:* Groene plekken zoals parken, speeltuinen en sportvelden bevorderen sociale interacties doordat ze het gebruik van de openbare buitenruimte stimuleren.
- *Gedrag en veiligheid:* Wanneer aan voorwaarden als toegankelijkheid en onderhoud wordt voldaan, kan groen leiden tot minder agressief gedrag bij jongeren en een groter gevoel van veiligheid bij ouderen.
- *Leefbaarheid bij verstedelijking:* Bij verdichting van steden is groen essentieel om plekken voor ontspanning en ontmoeting te behouden; het verdwijnen van groen vormt een risico voor het welbevinden.

Fysieke ingrepen kunnen ook een positief effect hebben op de fysieke en mentale gezondheid, maar onderzoekers waarschuwen dat deze effecten niet automatisch optreden:^[86]

- Een groene woonomgeving stimuleert beweging, wat een rol kan spelen in de vermindering van overgewicht, diabetes type 2 en hart- en vaatziekten.
- Er is bewijs dat in groene gebieden minder vroegtijdige sterfte voorkomt.
- Contact met groen zorgt voor herstel van stress en aandachtsmoeheid, wat de cognitieve prestaties en concentratie verbetert. Dit hangt samen met lagere niveaus van angst en depressie.
- Groen verlaagt de temperatuur tijdens hittegolven en beschermt via schaduw tegen hitte-gerelateerde sterfte. Het helpt bij het opvangen van wateroverlast en het temperen van het hitte-eilandeffect in steden.
- Mits goed ontworpen, kan groen de blootstelling aan luchtverontreiniging verminderen en een buffer vormen tegen geluidsoverlast.

Meer informatie:

- KIS: Engbersen, R. et al (2021). *Kennissynthese ruimtelijke segregatie*. KIS.
- TNO: Pronk, J. et al (2025). *Ruimtelijk ontwerp voor sociale cohesie*. TNO.
- Platform31, Pharos, & Onderzoeksinstituut IVO. (2022). *Gezonde leefomgeving in kwetsbare wijken: Verkenning kennisbehoeften en mogelijkheden*. GezondIn.
- WijkWijzer: Uyterlinde, M. et al (2024). *Inhoud geven aan de gemengde wijk*. WijkWijzer.
- Pharos: Venderbos, J. et al (2023). *Leefomgeving en gezondheidsverschillen*. Pharos.
- RIVM: Hartog, F. den, et al. (2022). *Kennisbundeling Groen en Gezondheid*. RIVM.
- Planbureau voor de Leefomgeving (2023). *Gezondheidsachterstanden: kijk ook eens naar de ruimtelijke uitsortering van mensen en voorzieningen*. PBL.
- Trimbos Instituut (2025). *Samen werken aan een mentaal gezonde samenleving*. Trimbos.

4.2. Fysiek beleid voor het bouwen aan de samenleving

Alle overheidslagen zijn betrokken bij de totstandkoming van nieuwe wijken. Op hoofdlijnen zijn de verantwoordelijkheden als volgt georganiseerd:

- *Het Rijk* is niet verantwoordelijk voor concrete bouwlocaties maar bepaalt wel de kaders, zoals woningbouwdoelstellingen en betaalbaarheidsnormen (onder meer via de Omgevingswet, de Nota Ruimte en het volkshuisvestingsbeleid). Financiële en programmatische sturing verloopt via woondeals, subsidies en versnellingsprogramma's. Hierin wordt vastgelegd hoeveel woningen worden gebouwd, welk aandeel betaalbaar (sociale huur, middenhuur, betaalbare koop) en hoe plancapaciteit regionaal wordt verdeeld.
- *De provincie* heeft, als schakel tussen nationaal beleid en lokale uitvoering, een steeds actievare rol gekregen in de woningbouwopgave. De provinciale omgevingsvisie en -verordening schrijft voor waar verstedelijking wel of niet mag en hoe woningbouw wordt afgestemd met natuur, landschap, water en mobiliteit. Ook vervult de provincie een regierol als het gaat om de verdeling van woningbouwopgaven tussen gemeenten, het aanjagen en ondersteunen van projecten met bovenlokale impact en toezicht houden op gemeentelijke omgevingsplannen. In de *Omgevingsvisie Flevoland* en bijbehorende instrumenten onder de Omgevingswet zijn stedelijke groeigebieden aangewezen (zoals Almere, Lelystad, Dronten en Zeewolde) als zwaartepunt van woningbouw en worden woningbouwopgaven gekoppeld aan: mobiliteit, landschap, water & bodem, energie en netcapaciteit.
- *De gemeente* draagt zorg voor de daadwerkelijke ontwikkeling van woningbouw. Met als belangrijkste taken: het vaststellen van de lokale woonvisie en het omgevingsplan, het aanwijzen van bouwlocaties en het bepalen van woningtypen, dichtheden en programma (koop/huur, prijsklassen). De gemeente is verantwoordelijk voor planvorming en grondbeleid, vergunningverlening (via het Omgevingsloket), het opstellen van prestatieafspraken met woningcorporaties en ontwikkelaars en het organiseren van participatie van bewoners en andere belanghebbenden.

Kortom: het Rijk stuurt vooral op 'wat' en 'hoeveel', terwijl provincie en gemeenten meer precies invulling geven aan het wat en waar. Het Rijk stuurt hoofdzakelijk op *kwantiteit* en provincie en gemeenten staan aan de lat om vorm en inhoud te geven aan de fysieke en sociale *kwaliteit* van nieuwe woningbouw. Lokale overheden geven op hun eigen manier, onder meer via de Omgevingsvisie, invulling aan het sturen op fysieke en *sociale kwaliteit*.

De gemeente Utrecht ontwikkelde ten behoeve van de Omgevingsvisie tegelijkertijd een sociale en een ruimtelijke strategie voor 2040.^[87] In de *Ruimtelijke Strategie Utrecht 2040* is de zogeheten 'Utrechtse barcode' voor gezond stedelijk leven uitgewerkt. Deze geeft schematisch weer wat de ruimtevraag is voor de stad. De barcode is de optelsom van alle (programma)elementen die de stad vormen: groen, wonen, werken, maatschappelijke voorzieningen, sport, energie, water en infrastructuur. De barcode is per functie opgebouwd uit normen, gebaseerd op het bestaande beleid, aangevuld met trends en ontwikkelingen. Deze elementen staan in een directe afhankelijkheid van elkaar. Zo betekent meer woningen dat ook meer banen en meer groen moeten worden toegevoegd. De barcode laat in één oogopslag de onderlinge verhoudingen zien tussen deze verschillende elementen.

[Barcode en intelligente barcode Utrecht](#)

Twintig jaar geleden, ten tijde van het Vinex-beleid (1995-2005) was er veel te doen over de kwaliteit van deze grootschalig ontwikkelde woningbouwlocaties. Ook toen waren hiervoor van bovenaf geen operationele doelstellingen vastgelegd, de verantwoordelijkheid voor ruimtelijke kwaliteit lag bij lagere overheden. Volgens de media en vakbladen zou de ruimtelijke kwaliteit in de Vinex-gebieden te wensen overlaten; zou er in (te) hoge dichtheid zijn gebouwd, met te weinig groen, te weinig differentiatie in woningtypen en onvoldoende (stedelijke) voorzieningen.

Uit de evaluatie van het Vinex-beleid komt echter juist een overwegend positief beeld naar voren.^[88] Zaken zoals parkeren bij de woning zijn bij een groter deel van de Vinex-uitleg een knelpunt, maar deze komen voort uit hoge milieuambities en gaandeweg zijn op dit vlak verbeteringen aangebracht. De onderzoekers concluderen dat de discussies over de kwaliteit van de Vinex-locaties in hoge mate zijn veralgemeniseerd, zonder veel onderbouwing. 'De VINEX uitleglocatie' bestaat niet, daarvoor zijn de verschillen tussen locaties op relevante aspecten te groot – en in vergelijking met eerdere generaties grootschalige woningbouw, is juist dit een bijzonder aspect.

4.3. Sleutels voor ontmoetingsgericht ontwerpen

Op stads- en wijkniveau gaat bouwen aan de samenleving over de inrichting van de leefomgeving, bereikbaarheid, het groen en de voorzieningen. Op het niveau van de straat en het gebouw of wooncomplex spelen aspecten als ontsluiting, herkenbaarheid en sociale veiligheid een rol. Op woningniveau draait woonkwaliteit om gebruikskwaliteit: logische plattegronden, voldoende ruimte, daglicht, privacy en flexibiliteit om mee te bewegen met veranderende woonwensen.

Op basis van wetenschappelijke literatuur en praktijkonderzoek biedt de Handreiking *Sleutels voor inclusieve ontmoetingsplekken* van KIS per opgave een overzicht van belangrijke werkzame elementen voor het realiseren van een ontmoetingsvriendelijke woonomgeving.^[89] Het gaat om vier conceptuele sleutels voor inclusieve ontmoetingsplekken waarmee beleidsmakers, stedenbouwkundigen, landschapsarchitecten, sociaal werkers en andere professionals rekening kunnen houden om vorm en inhoud te geven aan het respectvol samenleven. De vier sleutels staan niet op zichzelf: ze overlappen én versterken elkaar.

- **Veelzijdig:** Een omgeving die verschillende functies en activiteiten aanbiedt, waardoor de kans toeneemt dat diverse groepen mensen elkaar kunnen ontmoeten en interacties kunnen aangaan.
- **Vanzelfsprekend:** Levendige ontmoetingsplekken en voorzieningen die onderdeel zijn van de dagelijkse of wekelijkse routines van mensen, zodat ontmoetingen op een ongedwongen manier kunnen ontstaan.
- **Uitnodigend:** Een aantrekkelijke en goed onderhouden omgeving die uiteenlopende inwoners uitnodigt om er te verblijven, gebruik te maken van faciliteiten en een gevoel van eigenaarschap bevordert.
- **Toegankelijk:** Ruimtes en voorzieningen die voor iedereen toegankelijk en veilig zijn, zonder fysieke of sociale barrières, waardoor inclusieve ontmoetingen mogelijk worden gemaakt.

Per sleutel onderscheidt KIS drie begunstigende factoren waarmee beleidsstrategen, ruimtelijk ontwerpers en sociaal professionals concreet aan de slag kunnen (zie figuur 4.1).

Figuur 4.1 Sleutels voor inclusieve ontmoetingsplekken en begunstigende factoren

Bron: Uytterlinde et al. (2026)

De sleutels zijn vervolgens praktisch uitgewerkt voor drie opgaven:

Opgave 1: het ontwerp van wijken

Hoe ontwikkel je een fysieke omgeving die ontmoeting faciliteert door verschillende functies en activiteiten aan te bieden die aansluiten bij wat bewoners belangrijk vinden?

Sleutel 1 – De veelzijdige buurt

- *Funciemenging* (wonen, werken, voorzieningen en recreatie), de mix van woningtypen en de afwisseling van bebouwingstypen in een buurt zijn niet alleen van invloed op het dagelijks leefpatroon van inwoners, maar ook op de wijze waarop ze hun woonomgeving beleven.
- Menging van uiteenlopende groepen inwoners (*sociale mix*) helpt om publieke familiariteit te bevorderen. Het risico op sociale spanningen is kleiner in buurten met een grote diversiteit, dan daar waar sprake is van één of meer dominante groepen.
- De *menselijke maat* – dat wil zeggen een uitgebalanceerde schaal en maatvoering, afwisseling tussen bebouwingstypen en zorgvuldig vormgegeven overgangen tussen woning en straat – komt het thuisgevoel en het veiligheidsgevoel van inwoners ten goede. Daarbij moet rekening worden gehouden met landschappelijke en infrastructurele elementen (zoals groen, water, doorgaande wegen en spoorlijnen) en met de situering van de betreffende wijk of buurt in het stedelijk weefsel.

Sleutel 2 – De vanzelfsprekende buurt

- Binnen een buurt zijn goed doordachte en aantrekkelijk aangelegde *routes* voor voetgangers en fietsers van groot belang. Het dagelijks leefpatroon en de routines van gebruikers moeten daarbij als leidraad fungeren.
- Als wandel- en fietsroutes veelvuldig worden gebruikt, komt dit de *levendigheid* van de buurt ten goede. In de avonduren draagt het bij aan de sociale veiligheid. Van ontwerpers vraagt dit zorgvuldige afwegingen over de ruimtelijke spreiding en/of clustering van maatschappelijke voorzieningen, winkels en ov-haltes en over de inrichting van de verkeersstructuur (scheiden dan wel bundelen van verkeersstromen).

Sleutel 3 – De uitnodigende buurt

- Bewoners hechten waarde aan een nette, overzichtelijke en *goed onderhouden woonomgeving*. Naast zorgvuldig fysiek beheer vraagt dit om een fysieke inrichting die uitnodigt tot gewenst gedrag (bijvoorbeeld voldoende vuilnisbakken en geen rommelige, slecht verlichte hoekjes).
- *Participatie organiseren* en *eigenaarschap bevorderen* lijkt bij nieuwbouw ingewikkeld, maar is toch mogelijk vanachter de tekentafel. Bijvoorbeeld door flexibele of ongeplande ruimte op te nemen in het stedenbouwkundig plan, die in samenspraak met bewoners kan worden ingericht. Ook kan ruimte en budget worden gereserveerd voor aanpassing of herinrichting van (delen van) de publieke ruimte – ontwerpkeuzes pakken in de praktijk immers niet altijd uit zoals vooraf bedacht. Tot slot kunnen bewonersinitiatieven worden ondersteund, bijvoorbeeld met wijkbudgetten.

Sleutel 4 – De toegankelijke buurt

- Bij het ontwerp van een wijk dient rekening gehouden te worden met alle *leefpatronen en levensfasen*. De inwoners voor wie de wijk ontwikkeld wordt (bijvoorbeeld jongeren of starters op de woningmarkt) zouden er ook oud moeten kunnen worden. Ook is het belangrijk dat de woonomgeving toegerust is op gebruikers van alle leeftijden, denk bijvoorbeeld aan grootouders die wekelijks oppassen op hun kleinkinderen. In het ontwerp kan rekening worden gehouden met beleidsambities als zorgzame buurten en 'omzien naar elkaar'.
- *Levensloopbestendig ontwerp* vraagt aandacht: denk aan de toegankelijkheid van publieke ruimten en voorzieningen voor minder validen, voldoende bankjes, de oversteekbaarheid van wegen en de nabijheid van openbaar vervoer. Hierbij zijn ook de voorzieningen op wijk- en buurtniveau belangrijk. Naast sociaal-maatschappelijke voorzieningen kunnen ook wijk-economische impulsen zoals atelierwoningen, woonwerkwoningen of kleinschalige bedrijfsunits, een wijk verlevendigen en zorgen voor meer 'ogen op de straat'.
- *Sociale veiligheid* is een belangrijk aspect bij het ontwerp van wijken; denk aan vrouwvriendelijke wandel- en fietsroutes (overdag en 's avonds), overzichtelijke publieke ruimten en extra aandacht voor hoe de buurt 'op ooghoogte' wordt beleefd.

Opgave 2: Ontwerp en inrichting van de publieke ruimte

Hoe realiseer je van publieke ruimten die inwoners met uiteenlopende achtergronden uitnodigen tot verblijf en ontmoeting?

Sleutel 1 – Veelzijdige publieke ruimten

- *Multifunctionaliteit* is een belangrijke begunstiger om spontane interacties in de publieke ruimte te laten ontstaan. De kans op ontmoeting stijgt als een park of plein een zo divers mogelijke groep bezoekers aanspreekt. Daar waar iets te doen is de kans op spontaan contact tussen onbekenden groter.
- Bij veelzijdigheid van de publieke ruimte vraagt ook de dimensie *tijd* om aandacht. Tijdelijk programmeren, bijvoorbeeld een wekelijkse markt of terugkerende evenementen of festiviteiten (braderie, zomerfeest, burendag, het aansteken van de kerstboom) kan verbindend werken.

Sleutel 2 – Vanzelfsprekende publieke ruimten

- De *verkeersfunctie* en de *verblijfsfunctie* van de ruimte moeten elkaar zoveel mogelijk versterken. Idealiter wordt een park zowel gebruikt door bezoekers er die met een doel komen, als door passanten. Als een groene verblijfsplek ook de kortste weg is van A naar B, kunnen bezoekers elkaar treffen om andere redenen dan waarvoor ze van huis gingen.
- Voor een levendige, veilige en overzichtelijke publieke ruimte zijn *oriëntatiepunten* belangrijk. Denk aan straatmeubilair, bomen, drinkfonteinjes en afwisseling van soorten bestrating; zulke elementen fungeren als rustpunten in de beleving van bezoekers.

Sleutel 3 – Uitnodigende publieke ruimten

- Naast logische, veilige en aantrekkelijke wandelroutes, zijn *goed onderhoud* en voldoende *bankjes* en *speelplekken* voor kinderen van belang.
- Naast *fysiek onderhoud* vereist het faciliteren van ongedwongen ontmoeting tussen bewoners met verschillende achtergronden, leeftijden en leefstijlen ook *sociale inzet* en *sociaal beheer* door professionals en/of vrijwilligers.
- Of een publieke ruimte uitnodigend is, kunnen bewoners en bezoekers zelf het best bepalen. Daarom is het belangrijk om periodiek te peilen of ze tevreden zijn (niet alleen met enquêtes maar ook met informele gesprekken) in hun buurt. Betrek bewoners ook actief bij plannen voor aanpassing of herinrichting.

Sleutel 4 – Toegankelijke publieke ruimten

- Toegankelijk maken van de publieke ruimte betekent het wegnemen van fysieke belemmeringen of obstakels voor alle mogelijke gebruikers, zodat iedereen gelijke kansen heeft om er gebruik van te maken.
- Publieke ruimten met veel zitplaatsen worden over het algemeen intensiever gebruikt dan plekken met minder zitgelegenheid. Wanneer straatmeubilair deels ook verplaatsbaar is, kunnen gebruikers zelf kiezen waar en met wie ze gaan zitten.

Opgave 3: Ontwerp en programmering van voorzieningen:

Wat is er nodig om aantrekkelijke en toegankelijke voorzieningen in de buurt te realiseren, die laagdrempelige sociale interactie bevorderen?

Sleutel 1 – Veelzijdige voorzieningen

- Door het samenbrengen van functies, initiatieven en activiteiten in *multifunctionele gebouwen* ontstaat gelegenheid voor lichte, spontane contacten. Door circuits en gebruikersgroepen met elkaar te verbinden en activiteiten simultaan te organiseren kunnen bezoekers elkaar 'als vanzelf' tegenkomen.
- Bij voorzieningenaccommodaties voor een brede groep gebruikers kan een *groepsoverstijgende identiteit* ontstaan, gebaseerd op overeenkomsten of gedeelde rollen of interesses. Dit kan helpen om wederzijds respect en contact tussen mensen met verschillende achtergronden te bevorderen.

Sleutel 2 – Vanzelfsprekende voorzieningen

- Buurtvoorzieningen moeten aansluiten bij de *dagelijkse of wekelijkse routines* van bewoners. Als men elkaar herhaaldelijk treft op dezelfde tijdstippen, worden bezoekers geleidelijk vertrouwd met vreemden van elkaar.
- *Levendigheid* kan worden bevorderd met een aantrekkelijke centrale hal of wachtruimte en door routes en loopstromen op elkaar af te stemmen. Ook door het organiseren van terugkerende activiteiten stijgt de kans dat er laagdrempelig contact ontstaat.

Sleutel 3 – Uitnodigende voorzieningen

- Om publieke gebouwen uitnodigend te maken voor bezoekers en gebruikers, is *sociale regie* cruciaal. Naast sociaal professionals kan ook balie- of barpersoneel met een gastvrije houding een cruciale rol vervullen bij het bevorderen van sociale interacties.
- Publieke voorzieningen moeten enerzijds *ruimte voor anonimiteit* bieden, door bezoekers aan te spreken die zich prettig voelen in de (stedelijke) anonimiteit. Dit vraagt om een ongedwongen sfeer waarin het niet-maken van contact niet ongemakkelijk voelt. Anderzijds is *ruimte voor intimiteit* nodig, zodat bezoekers met elkaar in gesprek kunnen raken.
- *Fysieke elementen* kunnen ook helpen om een plek uitnodigend en comfortabel te maken. Denk aan planten, boekenkasten, aantrekkelijke verlichting, maar ook aan diensten zoals goede, betaalbare koffie en gratis wifi.

Sleutel 4 – Toegankelijke voorzieningen

- Wanneer ontmoetingsplekken en voorzieningen voor iedereen *fysiek toegankelijk* zijn en *laagdrempelig* om te bezoeken, zal een breder publiek ervan gebruik maken.
- De *levensloopbestendigheid* van voorzieningen kan worden versterkt door functies en activiteiten voor alle doelgroepen en levensfasen te combineren.
- Een *inclusieve ontmoetingsplek* is er voor iedereen in de buurt en niet voor één specifieke groep. Sociale regie, gastvrijheid en beheer spelen een belangrijke ondersteunende rol om ontmoeting te stimuleren.

Praktische tips

KIS formuleert praktische tips en aanbevelingen die helpend zijn bij het bouwen aan de samenleving.^[90] Deze tips zijn specifiek gericht op beleidsmakers in het fysiek domein, beleidsmakers in het sociaal domein, ruimtelijk ontwerpers en sociaal professionals.

Figuur 4.2 Praktisch tips voor beleidsmakers, ontwerpers en professionals

Fysiek beleidsmakers <i>Ruimte scheppen</i>	Sociaal beleidsmakers <i>Ontmoeting faciliteren</i>	Ruimtelijk ontwerpers <i>Plekken maken</i>	Sociaal Professionals <i>Sociale regie organiseren</i>
<ul style="list-style-type: none"> ■ Zet verbinders in tussen het fysieke en sociale domein. ■ Schep ruimte voor ontmoetingsplekken (bij nieuwbouw en herontwikkeling). ■ Schep ruimte voor ontmoetingsvriendelijke openbare ruimten ■ Breng verschillende functies samen in een gebouw. ■ Investeer in fysiek beheer (schoon, heel en veilig). ■ Reserveer ruimte voor toekomstige aanpassingen (tijdelijk of permanent). ■ Betrek bewoners en andere belanghebbenden tijdig bij fysieke plannen. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Zet verbinders in tussen het fysieke en sociale domein. ■ Schep ruimte voor ontmoetingsplekken (bij nieuwbouw en herontwikkeling). ■ Schep ruimte voor ontmoetingsvriendelijke openbare ruimten. ■ Realiseer gemeentelijke baliefuncties in wijkcentra. ■ Investeer in sociaal beheer en sociaal werk. ■ Zorg voor ruime openingstijden. ■ Bied (regel)ruimte voor experimenten. ■ Faciliteer participatie, co-creatie en <i>place making</i>. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Maak ontmoetingsplekken uitnodigend en laagdrempelig. ■ Zorg voor licht en overzichtelijkheid (overmaat). ■ Schep ruimte voor anonimiteit en intimiteit. ■ Betrek toekomstige gebruikers bij het ontwerp. ■ Realiseer flexibel aanpasbare ruimten. ■ Houd onbestemde zone(s) vrij voor tijdelijke of wisselende activiteiten. ■ Houd in het ontwerp rekening met routines en routes van bewoners. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Zorg voor diversiteit in programmering. ■ Organiseer looptromen en routes. ■ Wees gastvrij, toegankelijk en benaderbaar. ■ Ondersteun en stimuleer initiatieven uit de wijk. ■ Zorg voor verplaatsbaar (zit)meubilair. ■ Monitor hoe de ruimte wordt gebruikt en pas zo nodig de inrichting aan. ■ Zorg voor betaalbare koffie, gratis wifi. ■ Houd ontmoetingsplekken schoon, netjes en aantrekkelijk.

Bron: Uytterlinde et al. (2026)

Beweegvriendelijke leefomgeving

De Atlas Leefomgeving geeft inzicht in hoeverre een gemeente of buurt zo is ingericht dat inwoners worden uitgenodigd om te sporten en te bewegen.^[91] De atlas is ontwikkeld door het Mulier Instituut op basis van data van hun 'Kernindicator Beweegvriendelijke Omgeving' en bestaat uit vier deelindicatoren. Elke deelindicator heeft een score tussen de 0 en de 100, en de totaalscore is het gemiddelde van de deelindicatoren waarvoor een score is berekend.

1. Sportaccommodaties: diversiteit en nabijheid van sportvelden, -banen, -hallen, fitness en zwembaden.
2. Sport- en speelplekken: nabijheid van sport- en speelplekken in de openbare ruimte.
3. Recreatief groen en blauw: nabijheid en oppervlakte van parken en water geschikt voor recreatief gebruik.
4. Nabijheid van voorzieningen: o.a. de gemiddelde afstand tot supermarkt en school.

Meer informatie:

- Ministerie van VRO (2025). *Fysiek volgt Sociaal. Negen visies op de leefomgevingen van morgen.*
- KIS: Uyterlinde, M. et al. (2026). *Sleutels voor inclusieve ontmoetingsplekken. Inspiratiegids voor beleidsmakers, ontwerpers en sociaal professionals.* KIS.
- TNO: Pronk, J. et al (2025). *Ruimtelijk ontwerp voor sociale cohesie.* TNO.
- Atlas Leefomgeving. (2025). *Beweegvriendelijkheid (Kernindicator Beweegvriendelijke Omgeving).*
- TNO & RIVM: Pronk J. et al. (2025). *Buurtverbondenheid: sociale cohesie in de context van de gezonde leefomgeving meten en verbeteren.*
- RVS (2023). *Elke regio telt! - Een nieuwe aanpak van verschillen tussen regio's | Raad voor Volksgezondheid en Samenleving.*

Praktijkvoorbeelden (Flevoland):

- Hoogeschool Windesheim (2025). Nabije stad Almere Buiten. [Nabije Stad Almere Buiten | Windesheim.](#)

Praktijkvoorbeelden (landelijk):

- Ministerie van VRO (2025). [Fysiek volgt Sociaal. Negen visies op de leefomgevingen van morgen.](#)
- Vincent Luyendijk (2025). De fijne stad: Inspiratieboek voor de gezonde leefomgeving. [De fijne stad - inspiratie voor de gezonde leefomgeving.](#)

5 Orgware: Samen bouwen aan de samenleving

Bouwen aan de samenleving vraagt meer dan inzet en investeringen van het fysieke en het sociaal domein. Afstemming, coördinatie en organisatie zijn niet alleen onmisbaar om de inzet uit beide domeinen samen te brengen, maar ook om de kloof tussen burger en systeemwereld te overbruggen.

Na een korte uitleg over de noodzaak tot samenwerking en het organiseren van participatie (5.1), schetsen we achtereenvolgens wat overheden kunnen doen om de samenleving de ruimte te geven (5.2) en wat de kansen en succesfactoren zijn van gemeenschapsontwikkeling om bewoners meer macht en zeggenschap te geven over hun woonomgeving (5.3). Tot slot staan we stil bij de aandachtspunten en succesfactoren van het organiseren van domeinoverstijgende of integrale samenwerking (5.4).^[2]

5.1. Waarom zijn samenwerking en participatie belangrijk?

Het bouwen aan de samenleving vraagt een gecombineerde en gecoördineerde inzet van het fysiek en het sociaal domein, van bestuurders en beleidsmakers, van overheden en marktpartijen én van inwoners. In de context van BAS vragen twee relaties in het bijzonder om aandacht:

Ten eerste de relatie tussen systeemwereld en leefwereld. Mede ingegeven door zorgen over polarisatie en afbrokkelende sociale cohesie groeit de aandacht voor het versterken van de verbinding tussen de systeemwereld van overheden, bedrijven en maatschappelijke organisaties en de dagelijkse leefwereld van individuen en sociale gemeenschappen. Daarbij is in Nederland een toenemende belangstelling voor vormen van zeggenschap die verder gaan dan traditionele inspraak. Klassieke participatievormen, zoals informatieavonden of consultaties, blijken bij complexe maatschappelijke vraagstukken vaak onvoldoende ruimte te bieden voor wederzijds begrip en het wegen van verschillende belangen. Juist bij vraagstukken die gaan over de leefomgeving kan

het zinvol zijn om ruimte te bieden aan participatievormen die inwoners meer tijd, informatie en invloed geven. Dit vraagt om een verschuiving in de rolverdeling tussen overheid en samenleving. Top-downsturing maakt geleidelijk plaats voor een meer faciliterende rol van de overheid. Dit vraagt om meer vertrouwen en minder controle.

Ten tweede *de verbinding tussen sectoren en partijen in de systeemwereld.* De afgelopen decennia wijzen tal van onderzoeken op een opstapeling van sociale en fysieke opgaven en schrale woon-situaties in delen van steden. Deze problematieken zijn ernstig en complex, maar de organisatie van het publieke domein is verkokerd. Een effectieve aanpak vraagt om dat alle betrokken partijen zich voor een lange termijn committeren aan een integrale, probleemgerichte werkwijze. Overheden en maatschappelijke organisaties moeten daarom hun sectorale inzet 'kantelen' naar de opstapeling van problemen waarmee mensen kampen in hun leven en in hun buurt. En dat gaat vaak dwars tegen de institutionele logica van organisaties in. Omdat meerdere sectoren nodig zijn, zullen meerdere uitvoeringswijzen moeten veranderen. Het is essentieel dat de partijen en instituties die de drijvende kracht moeten vormen achter deze verandering over de vaardigheden beschikken om de verschillende sectoren met elkaar te verbinden.^[92]

KIS legt in een handreiking over inclusieve ontmoetingsplekken met de onderstaande punten uit waarom samenwerking en participatie van groot belang zijn.^[93] Deze argumenten zijn ook van toepassing op bredere gebiedsontwikkelingen, verdichtings- of transformatieopgaven:

- **Ruimte.** Ontmoeting vraagt ruimte en kost geld. Fysieke ruimte is vaak schaars en ontmoetingsplekken hebben een lagere verdien capaciteit dan woningen, kantoren of winkels. Toch zijn ze essentieel om wijken toekomstbestendig te maken. Op termijn betaalt dit zich terug in de vorm van een lager beroep op formele zorg en handhaving, omdat ontmoeting bijdraagt aan minder eenzaamheid, meer omzien naar elkaar en minder overlast. Het is aan te bevelen om de ontmoetingsfunctie te verankeren in programma's van eisen, zodat er letterlijk ruimte ('overmaat') wordt gereserveerd voor publieke familiariteit. Dat betekent niet alleen investeren in gebouwen en buitenruimten maar ook in sociaal beheer en sociaal werk.
- **Tijd.** Fysiek en sociaal domein hebben elkaar nodig. Alleen heeft iedere partij haar eigen doelen, belangen, budgetten, jargon en tijdshorizon. Het sociaal domein werkt aan korte termijn doelen, terwijl ruimtelijk beleid zich richt op de lange termijn. De doorlooptijd van een fysieke gebiedsontwikkeling is al snel tien jaar. Doorgaans komt het sociaal domein pas aan tafel als er al veel ontwerp stappen zijn afgehamerd. Het is van belang dat ontwerpers en sociaal professionals in een zo vroeg mogelijk stadium bij elkaar worden gebracht, zodat een gezamenlijke taal kan worden ontwikkeld en er gemeenschappelijke doelen worden vastgesteld.

2 De organisatie en inrichting van financiële structuren en financieringsstromen, zowel in het fysiek als het sociaal domein, is eveneens sterk van invloed op het samenspel dat nodig is om écht te kunnen bouwen aan een toekomstbestendige samenleving. Dit onderwerp zal later worden uitgewerkt.

- *Gebruikersperspectief.* Om ontmoetingsplekken te ontwikkelen die ertoe doen voor bewoners, mag de inbreng van huidige én toekomstige bewoners niet worden onderschat. Het betrekken van uiteenlopende gebruikersgroepen bij ontwerp en inrichting helpt om sociale kansen en uitdagingen boven tafel te krijgen en grip te krijgen op eventuele ingewikkeldheden. Ook als een wijk of buurt nog vorm krijgt op de tekentafel, en er nog geen kennisgemaakt is met de toekomstige bewoners, is er meer mogelijk dan vaak gedacht. Denk aan behoeftenonderzoek, participatietrajecten, interactieve ontwerpessies en vormen van *place making*.

5.2. De samenleving de ruimte geven

Drie generaties burgerparticipatie

Participatie gaat over de manier waarop inwoners actief meedoen en invloed uitoefenen op hun leefomgeving en op beleid dat hen aangaat. In ruim een halve eeuw is de blik op hoe de relatie tussen overheid en burger vormgegeven zou moeten worden, dan ook flink aan verandering onderhevig geweest. Vanaf de jaren zeventig tot nu onderscheidt men grofweg drie generaties van burgerparticipatie:^[94]

- *De eerste generatie* is ontstaan in de jaren zeventig, waarbij het initiatief geheel bij de overheid ligt en burgers achteraf pas gevraagd worden voor inspraak. Dit was de periode van traditionele inspraakprocedures: de overheid bereidt beleid en besluiten voor, en burgers kunnen formeel reageren of bezwaar indienen, wat vaak ook nog beperkt was tot detailkwesties. De invloed van inwoners is in deze fase gering, en participatie leidt regelmatig tot frustratie en teleurgestelde, protesterende burgers.
- *In de tweede generatie*, die sinds de jaren negentig opkwam, verschuift dit richting interactieve beleidsvorming.^[107] De overheid initieert nog steeds de beleidsprocessen, maar betreft burgers in een vroegtijdig stadium. Burgers mogen meepraten, bijvoorbeeld via rondtafelgesprekken, klankbordgroepen of fora, voordat het beleid wordt vastgesteld. Het idee daarachter is dat wederzijds begrip groeit en het beleid beter aansluit bij de wensen uit de samenleving. Deze interactieve aanpak was een reactie op de beperkingen van de oude inspraak. In plaats van alleen bezwaar achteraf kregen burgers nu al in de planfase een stem. Toch bleef ook bij deze generatie de regie grotendeels top-down: de overheid bepaalde kaders en uiteindelijk namen bestuurders de beslissingen, zij het nu gevoed door de input van burgers.
- *In de derde generatie burgerparticipatie*, ontstaan vanaf ongeveer 2000, verschuift het initiatief naar de burger zelf. Niet de overheid vraagt om mee te denken, maar burgers

komen zelf met voorstellen en plannen om hun leefomgeving te verbeteren en om zelfbeheer, zeggenschap en eigenaarschap te organiseren – dikwijls los van, of vooruitlopend op, overheidsbeleid. De rol van de overheid verandert daarmee in die van een faciliterende partner. Zij ondersteunt waar nodig met kennis, netwerk, subsidie of een aangepast regelkader, maar geeft bewoners de ruimte om zelf te bepalen wat er gebeurt en hoe.

Hoewel alle drie generaties naast elkaar bestaan, wint de derde generatie deze eeuw terrein. Hierbij wordt ook wel gesproken van 'omgekeerde participatie' of 'overheidsparticipatie'. Het is immers niet langer de burger die participeert in overheidsbeleid, maar de overheid die participeert in een burgerinitiatief.^[95] Deze *bottom-up* benadering, ook wel aangeduid met termen als "doe-democratie" of "participatiesamenleving", vergt meer vertrouwen van de overheid in de capaciteiten van burgers en het loslaten van controle.^[96]

De participatieladder

Een klassiek model om verschillende vormen van participatie te typeren is de participatieladder – ontwikkeld in de jaren zestig, dus ten tijde van de eerste generatie.^[97] Hierin worden zes oplopende treden onderscheiden, van weinig naar veel invloed voor inwoners:

1. *Informereren:* Inwoners worden geïnformeerd, zonder interactie. Dit is op zichzelf geen inwonerbetrokkenheid, maar kan een basis vormen voor toekomstige betrokkenheid.
2. *Raadplegen:* Inwoners denken vrijblijvend mee en delen hun meningen of ervaringen.
3. *Adviseren:* Inwoners brengen actief problemen, wensen en/of oplossingen in.
4. *Coproduceren:* Inwoners werken gelijkwaardig samen met beleidsmakers aan de planning en uitvoering van beleid.
5. *Meebeslissen:* Inwoners sturen en maken beleid.
6. *Zelfbeheer:* Inwoners initiëren en organiseren zelfstandig een onafhankelijk initiatief. Deze initiatieven kunnen maar hoeven (nog) geen invloed op beleid te hebben.

De participatieladder is lange tijd veelvuldig toegepast, maar er is ook de nodige kritiek.^[93] Ten eerste omdat de ladder een hiërarchie suggereert: hoe hoger de trede, hoe wenselijker de participatievorm. In de praktijk zijn alle vormen van betrokkenheid waardevol, afhankelijk van het doel en de context van het beleid. Ten tweede is de ladder sterk vanuit het perspectief van de overheid opgesteld. Ze benadrukt vooral wat de overheid doet, en minder welke rol en initiatief burgers zelf nemen. Om meer recht te doen aan deze wisselwerking is het participatiewiel ontwikkeld.^[94] Hierin zijn alle treden van de participatieladder aanwezig, maar door de vormgeving wekt het minder de indruk dat de verschillende vormen hiërarchisch geordend zijn.

Figuur 5.1 Het participatiewiel

Bron: Vlaams Patiëntenplatform. Draaide jij al aan het participatiewiel?

Community building: de ABCD benadering

Een benadering die sterk aansluit bij de derde generatie burgerparticipatie, is de Asset-Based Community Development (ABCD) benadering.^[98] ABCD is een vorm van community building, die werkt vanuit de overtuiging dat je buurten versterkt door bewoners zoveel mogelijk "in de lead" te zetten, en te bouwen vanuit wat er al aan krachten en hulpbronnen aanwezig zijn in de gemeenschap. ABCD is geen project of methode, maar een manier van kijken en werken. Het doel is om gemeenschappen van binnenuit te versterken, waarbij professionals, organisaties en overheden ondersteunen en verbinden, in plaats van sturen en overnemen. Er zijn 5 samenhangende principes van de ABCD-benadering, die uitgewerkt zijn als de *ABCD-ruggengraat*:^[99]

1. *Bewoners in the lead.* Community builders benoemen de voortdurende balanceer-act tussen niet overnemen, faciliteren, loslaten, tijdelijk ondersteunen en weer loslaten. Vertrouwen in community builders is een belangrijk onderdeel om te laveren tussen de verschillende netwerken van uiteenlopende bewoners en professionals. Bouwen aan vertrouwen vraagt tijd. De omstandigheden van een buurt, zoals de aanwezigheid van een overlegorgaan of

plekken waar bewoners regie hebben, de mate van betrokkenheid van bewoners bij hun buurt, maar ook de eerdere ervaringen met inspraak zijn medebepalend voor de manier waarop aan dit principe invulling wordt gegeven.

2. *Focus op relaties.* Relaties zijn van waarde op zich, maar zijn ook een middel om samen te werken aan veranderingen in een buurt. In sommige buurten zijn er al veel onderlinge relaties tussen bewoners, in andere zeer weinig. Community builders starten in de eerste plaats met tijd nemen voor oprecht contact en luisteren naar verhalen uit de buurt. Een volgende stap is het bijeenbrengen en verbinden van verschillende bewoners. Deze verbindingen starten vanuit (a) een open, laagdrempelig gesprek en (b) gelijkwaardigheid tussen bewoners en de community builder. De focus op relaties bestaat bovendien niet alleen uit het samenbrengen van bewoners en andere belanghebbenden, maar het vraagt ook onderhoud van deze relaties, waarbij het soms ook gaat om het oplossen van onderlinge spanningen.
3. *Focus op what's strong.* Assets worden op verschillende manieren in kaart gebracht zodat de buurt hier zicht op krijgt. De focus ligt daarbij grotendeels op de talenten van bewoners. Er zijn minder voorbeelden van het in kaart brengen van plekken of hulpbronnen. Het verkennen van talenten, deze met elkaar verbinden, waar nodig ondersteunen en het zichtbaar maken van de opbrengsten vormen belangrijke stappen in het proces van versterken van gemeenschappen. Daarbij ligt de nadruk op wat er wel is: dat leidt tot enthousiasme, creativiteit en betrokkenheid van bewoners. Dit zorgt voor een sfeer waarin mensen zich welkom voelen, willen meedoen en trots zijn op hun buurt.
4. *Bouwen van binnenuit.* Er is veel overlap tussen 'bouwen van binnenuit' en de andere principes, zoals 'focus op relaties' en 'focus op what's strong'. Het gaat om aansluiten bij dat wat er al is in de buurt, zoals bestaande netwerken, initiatieven of ontmoetingsplekken. Ook wordt actief ingezet op het verkennen van behoeften van de buurt. Het actief aansluiten bij de cultuur van de buurt werkt in sommige buurten versterkend, waardoor bewoners zich trots voelen. Sloop en nieuwbouw op grote schaal en het wegvallen van voorzieningen of professionele inzet van andere partijen zetten dit principe onder druk.
5. *Iedereen is welkom.* Elkaar leren kennen helpt hierbij om 'onbekend maakt onbemind' tegen te gaan. Tegelijk zien we een aantal dilemma's rondom dit thema. Bestaande gemeenschappen sluiten soms onbewust mensen uit, of bewoners hebben drempelvrees om zich aan te sluiten. Iedereen is welkom staat soms op gespannen voet met activiteiten die voor bepaalde groepen bewoners (bijvoorbeeld jonge moeders) of bepaalde gemeenschappen (op basis van culturele achtergrond) georganiseerd worden. Er lijkt sprake van handelingsverlegenheid bij community builders over het inclusief vormgeven van activiteiten. De voorbeelden van activiteiten richten zich vaak op culturele diversiteit, maar andere vormen van diversiteit lijken onderbelicht, zoals op basis van leeftijd, sociale klasse, beperking of seksuele geaardheid.

Figuur 5.2 De ABCD ruggengraat

Bron: Brock et al. (2026)

Effecten van gemeenschapsgericht werken

Op individueel niveau:

- Meer zelfvertrouwen bij bewoners.
- Groter gevoel van handelingsruimte.
- Toename in participatie.

Op sociaal niveau:

- Een verbetering van sociale netwerken en onderlinge verbondenheid.
- Verhoging van diversiteit van de betrokken bewoners.
- Betere samenwerking tussen formele en informele partijen.

Op buurtniveau:

- Positieve effecten op leefbaarheid.
- Meer duurzame bewonersinitiatieven.
- Meer lokale democratische betrokkenheid.
- Daarbij wordt benadrukt dat de waarde vooral ligt in het proces: relatieopbouw, vertrouwen, en ruimte voor bewonersinitiatieven zijn voorwaarden voor borging.

5.3. Voorwaarden en instrumenten voor succesvolle participatie en zeggenschap

Bij alle participatievormen, of het nu om een burgerpanel, een klankbordgroep of een burgerberaad gaat, zijn er enkele voorwaarden die altijd belangrijk zijn.^[100] Deze zorgen ervoor dat het proces eerlijk, toegankelijk en effectief verloopt. Zorg daarom dat je rekening houdt met:

- Heldere communicatie: Leg duidelijk uit wat het doel is, wat deelnemers mogen verwachten en wat er met hun inbreng gebeurt.
- Voldoende voorbereidingstijd: Geef deelnemers de tijd en informatie die ze nodig hebben om goed mee te kunnen doen.
- Toegankelijkheid en inclusiviteit: Zorg dat mensen met verschillende achtergronden en mogelijkheden kunnen meedoen. Denk aan taal, locatie, tijdstip en ondersteuning.
- Veilige omgeving: Maak samen afspraken over hoe je met elkaar omgaat en zorg dat iedereen zich vrij voelt om een bijdrage te leveren.
- Diversiteit van perspectieven: Nodig verschillende mensen uit, zodat het gesprek niet gedomineerd wordt door één groep.
- Onafhankelijke begeleiding (waar nodig): Zeker bij gevoelige of complexe processen helpt het als een neutrale partij het gesprek begeleidt.

- Transparantie over het vervolg: Wees open over hoe besluiten worden genomen en hoe de participatie daar invloed op heeft.
- Terugkoppeling en evaluatie: Laat zien wat er met de input gebeurt en leer van elke participatie-ervaring voor een volgende keer.

Belangrijk daarbij is om steeds expliciet te maken waarom en hoe participatie wordt ingezet. Vooraf moet het duidelijk zijn welk doel men met participatie nastreeft (Ideeën ophalen? Draagvlak? Empowerment van bewoners? Verbetering van dienstverlening?). Alleen dan kunnen verwachtingen worden gemanaged en weten alle partijen (ambtenaren, inwoners, uitvoerders) waar ze het over hebben als ze participatie zeggen. Het 'participatiekompas' bevat vragen die als richtlijn kunnen dienen om te bepalen waarom en hoe participatie ingezet wordt.^[101]

- Wat wil je bereiken?
- Waarom wil je samenwerken?
- Met wie wil je om tafel?
- Wanneer wil je om tafel?
- Hoe ga je samenwerken?
- Hoe weeg je de samenwerking?

Instrumenten voor participatie, zeggenschap en eigenaarschap

Naast voorwaarden voor participatie, zijn er ook verschillende methoden en instrumenten om participatie, zeggenschap en eigenaarschap te bevorderen. Onderstaand overzicht biedt verschaft een beeld van het beschikbare instrumentarium en de ervaring die hiermee is opgedaan (niet uitputtend).

Burgerfora en burgerberaden

Een voorbeeld van adviseren (actief meedenken en problemen, wensen en/of oplossingen inbrengen) zijn burgerfora en burgerberaden.^[102] Dit zijn bijeenkomsten van ingelote burgers die advies uitbrengen over een specifiek vraagstuk.^[103] Zo'n burgerberaad is een vorm van deliberatieve democratie: een representatieve groep inwoners (geworven via loting) komt samen, krijgt informatie van experts en gaat onder begeleiding in dialoog om aanbevelingen of besluiten te formuleren over een maatschappelijk vraagstuk.^[104] Burgerberaad, burgerforum of burgertop zijn termen die vaak door elkaar worden gebruikt, maar ze hebben gemeen dat gewone inwoners een rechtstreekse stem krijgen in de beleidsvorming.

De gemeente Almere organiseerde een Burgerberaad Almere 2050 in het kader van de Omgevingsvisie Almere 2050. Daarbij formuleerden 65 gelote Almeerders in vijf bijeenkomsten 14 adviezen voor de gemeenteraad. De gemeente geeft ook aan dat deze adviezen samen met andere participatie-input (zoals stadsgesprekken) worden verwerkt in de ontwerp-omgevingsvisie.

[Burgerberaad | Almere](#)

Het Nationale Burgerberaad Klimaat is een landelijk burgerforum, uitgevoerd in 2025, waarin een gelote groep van 175 inwoners van Nederland een advies heeft opgesteld voor kabinet en Tweede Kamer over de vraag: hoe kan Nederland consumeren en reizen op een manier die beter is voor het klimaat? De deelnemers kwamen meerdere keren bijeen om informatie te verzamelen, met elkaar in dialoog te gaan en uiteindelijk tot aanbevelingen te komen.

[Nationaal Burgerberaad Klimaat | Burgerberaad klimaat](#)

Burgerbegroting (participatief begroten)

Een burgerbegroting, ook wel participatief begroten genoemd, is een vorm van participatie waarbij inwoners direct invloed hebben op de besteding van (een deel van) het publieke budget.^[105] Bewoners krijgen ruimte om zelf ideeën aan te dragen, deze samen uit te werken en uiteindelijk mee te beslissen over welke plannen worden uitgevoerd. Het doel van participatief begroten is tweeledig. Enerzijds versterkt het de betrokkenheid van inwoners bij hun leefomgeving en het lokale bestuur. Anderzijds leidt het vaak tot plannen die beter aansluiten bij de behoeften en kennis van de wijk of gemeenschap. Door inwoners actief te betrekken bij financiële keuzes ontstaat meer eigenaarschap, transparantie en wederzijds vertrouwen tussen overheid en de samenleving. Onder meer in Antwerpen, Oldebroek, Breda, Oss, Emmen en Maastricht is dit instrument toegepast.^[106]

In Maastricht kregen inwoners via een burgerbegroting de mogelijkheid om mee te beslissen over de besteding van een deel van het gemeentelijke budget. Bewoners konden ideeën indienen, deze laten toetsen op haalbaarheid en vervolgens stemmen over welke plannen daadwerkelijk uitgevoerd werden. In de laatste ronde worden er 64 projecten uitgevoerd, die onder andere gaan over het versterken van de sport en cultuur, het verenigingsleven of de gemeenschap.

[Einduitslag 4e Burgerbegroting bekend: 64 projecten worden uitgevoerd | Thuis in Maastricht](#)

Buurtagenda

Een buurtagenda zorgt voor een visie op de gewenste ontwikkeling van een gebied die door alle belanghebbende partijen wordt herkend en erkend.^[107] Het instrument brengt de beleving van een buurt door bewoners (de leefwereld of het 'binnenperspectief') en de beelden die gemeenten en andere partijen (vanuit de systeemwereld, of het 'buitenperspectief') samen. Beide perspectieven leggen vaak andere accenten. Daardoor kan er weerstand, spanning en zelfs conflict ontstaan tussen bewoners en de gemeente en andere partijen. Een gezamenlijke visie is essentieel om met een lange adem aan leefbaarheids- en veiligheidsvraagstukken in een buurt te kunnen werken. Het zorgt voor samenhang tussen projecten en maatregelen en het helpt ervoor te zorgen dat van het werken aan een toekomstbestendige buurt in gezamenlijkheid gebeurt.

Verschillende gemeenten werken met het opstellen van buurtagenda's. WijkWijzer volgde in 2021 en 2022 de ervaringen hiermee in Den Haag (Moerwijk-Oost), Emmen (Klazienaveen), Barendrecht (Vrijenburg), Hardenberg (Baalder), Berkelland (Gelselaar) en Haarlem (Slachthuisbuurt). De lessen zijn beschreven in dit artikel:

[Aan de slag met de buurtagenda? Neem deze lessen mee! - WijkWijzer - Platform voor leefbare en veilige wijken](#)

Regelvrije ruimte

Voorbeelden waarin burgers grote vrijheid hebben om zelf hun omgeving vorm te geven, zijn regelvrije ruimtes. Regelvrije ruimte is geen plek waar 'alles mag', maar een bewust georganiseerde experimenteeruimte waarin je (tijdelijk en begrensd) afwijkt van vaste routines, procedures of regels om te testen wat werkt, met leerdoelen en transparante verantwoording.

De Almeerse pilot *Bouwen door de Buurt* is een voorbeeld waarin het principe van regelvrije ruimte terugkomt. In deze pilot werden bewoners uitgenodigd om zelf bouwplekken in hun eigen buurt te zoeken en de participatie met de wijk te organiseren. Dat leidde tot meerdere ideeën in de bestaande wijk, waarvan uiteindelijk één stuk overbleef als haalbare plek. Op die plek werkten bewoners aan een plan met zelfbouwkavels, waarbij er ruimte gemaakt is om of te wijken van het omgevingsplan, waarna de bewoners als kavelkopers zelf hun vergunningen en de bouw konden regelen.

[Bouwen door de Buurt | Almere](#)

Oosterwold is een voorbeeld van zelfbeheer. Sinds 2013 geeft de overheid op grote schaal de vrijheid, verantwoordelijkheid en de ruimte aan initiatiefnemers om samen vorm te geven aan hun eigen woon- en leefomgeving. De gemeente heeft een stap teruggedaan. Met organische 'doe-het-zelf gebiedsontwikkeling' zijn initiatiefnemers samen verantwoordelijk om hun eigen huis, straat en buurt te realiseren. Zoals ze het zelf noemen: "Community based urbanism".

<https://maakoosterwold.nl/>

Participatief ontwerpen

Participatief ontwerpen – ook wel *co-design* genoemd – houdt in dat bewoners en gebruikers niet pas achteraf reageren op plannen, maar vroeg en iteratief betrokken worden bij het verkennen van behoeften, het ontwerpen van oplossingen en het afwegen van keuzes. Dit sluit aan bij de logica van wijkgericht werken waarin je expliciet de leefwereld verbindt met de systeemwereld en toewerkt naar uitvoerbare, gedragen oplossingen. In gebiedsgerichte aanpakken helpt dit om fysieke ingrepen (inrichting, voorzieningen, routes) direct te koppelen aan sociale doelen (ontmoeting, veiligheid, toegankelijkheid).^[108]

Wijklabs zijn een voorbeeld van laagdrempelige "leer- en experimenteeruimtes" in een wijk, waar bewoners, wijkprofessionals, gemeente en soms onderwijs/onderzoek samen aan concrete wijkvragen werken.^[109] In zo'n lab staat co-design centraal. Partijen ontwerpen oplossingen met elkaar en testen die in de dagelijkse leefomgeving van bewoners. Het doel is om sneller van inzicht naar actie te komen, bijvoorbeeld om in korte tijd een praktisch advies of aanpak te formuleren, of door kleine experimenten uit te voeren die direct merkbaar is in de buurt.

Een voorbeeld is het Wijklab in Schiedam-Oost in 2022. Hier stond de vraag centraal ho de bestaande lokale aanpak (Oost Pact Door) verbonden kon worden met de grootschalige stedelijke vernieuwingsopgaven vanuit het Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid (NPLV). In het wijklab gingen panelleden in gesprek met bewoners, professionals en beleidsmakers. Het belangrijkste advies en resultaat was om de werkwijze van Oost Pact Door een centrale plek te geven binnen de wijkvernieuwing. Dit bood een stevige basis voor verdere plannen, wat er toe heeft geleid dat betrokkenen twee jaar later nog steeds aangeven positief te zijn over de opbrengste van de aanpak.

[Wijklab: in één dag naar een oplossing voor complexe wijkvraagstukken - WijkWijzer - Platform voor leefbare en veilige wijken](#)

Placemaking

Placemaking is verwant aan participatief ontwerpen, maar gaat een stap verder. Het draait om het proces waarin een ruimte verandert in een betekenisvolle plek: een plek waar mensen graag zijn, zich thuis voelen en die voor hen waarde krijgt. Daarbij worden drie elementen benadrukt: transformatie van de ruimte, een sterker thuisgevoel of 'sense of place', en de betrokkenheid van gebruikers bij de verandering.^[110] Placemaking gaat dus niet alleen over hoe een plein, park of gebouw eruitziet, maar ook over hoe een plek wordt gebruikt, beleefd en gedragen door bewoners, ondernemers en andere betrokkenen. Juist doordat gebruikers meedoen in het proces, kan een plek meer betekenis krijgen en kan het gevoel van eigenaarschap groeien.

Een locatie aan het Van Eesterenplein in Almere stond al een tijd leeg, en had daardoor weinig sociale betekenis voor bewoners. In opdracht van woningcorporatie Ymere is er samen met bewoners gewerkt aan het project 'Bruis'. Er is gekozen om niet eerst grootschalig te verbouwen, maar eerst met bewoners te onderzoeken wat deze plek nodig heeft om te gaan leven. Nu is het een plek waar buurtgenoten zich kunnen thuisvoelen, waar mensen kunnen ondernemen, met elkaar kunnen verbinden en elkaar kunnen ontmoeten.

www.bruisalmere.nl

Het lectoraat Urban Innovation van Windesheim onderzoekt hoe inclusieve en duurzame stadsontwikkeling vorm kan krijgen in samenwerking met bewoners, overheden, bedrijven en maatschappelijke organisaties. Daarbij is veel aandacht voor de leefkwaliteit van buurten en voor praktijkgericht werken in fieldlabs en leergemeenschappen.

[Lectoraat Urban Innovation | Windesheim in Almere | Windesheim](#)

Meer informatie:

- Blom, R., Bosdriesz, G., Van der Heijden, J., Van Zuylen, J., & Schamp, K. (2010). *Help een burgerinitiatief! De faciliterende ambtenaar: Werkboek met informatie, suggesties en tips voor gemeenteambtenaren die te maken hebben met initiatieven van burgers*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (InAxis).
- Informatiepunt Leefomgeving. (z.d.). *Participatiekompas: Kompas voor een aanpak op maat*.
- Huisman, S., Voets, S., Van den Brand, T., Haring, P., & Mathijssen, W. (2023, 20 maart).
- Brock, A. et al. (2026). *De kracht van samen: Een evaluatieonderzoek naar de programma's Sterke Buurtverbinders en Van Buurten naar Communities*. Verwey-Jonker Instituut.
- Horstman, K. (2022). *Hoe maak je een gezonde en inclusieve stad? Handreiking voor een participatieve aanpak van de publieke ruimte*.
- Movisie (2026). Toolbox Buurtbaan: *De buurtbaan als breekijzer voor buurtopbouw van binnenuit | Movisie*
- *Digitale participatietools in de praktijk: Evaluatieonderzoek en een advies voor de toekomst*. VNG.

5.4. Domeinoverstijgend samenwerken

De brede ambitie om te bouwen aan de samenleving laat zich niet vangen binnen de grenzen van één beleidsdomein. Het vraagt om een integrale benadering en werkwijzen waarin fysieke en sociale vraagstukken in samenhang worden opgepakt. Om de kloof tussen overheid en burger en tussen systeem- en leefwereld te dichten, leggen steeds meer gemeenten zich toe op gebieds- en opgavegericht werken. Domeinoverstijgend samenwerken betekent dat professionals uit verschillende sectoren samen met bewoners en maatschappelijke partners werken aan gedeelde doelen voor de wijk of regio.

Integraliteit: horizontale én verticale afstemming

Slagvaardig samenspel vereist een heldere taakverdeling tussen betrokken partijen, die ieder hun eigen kwaliteit inbrengen. Integraal samenwerken betekent niet alles met alles verbinden en iedereen overal bij betrekken. Het gaat er vooral om dat partijen hun eigen taak zo goed mogelijk uitvoeren en, waar nodig, afstemming organiseren met andere partijen. En het betekent: altijd verder kijken dan de eigen sectorale doelstellingen, respect tonen voor elkaars positie en elkaar waar mogelijk helpen.^[111] Voor gemeenten begint het organiseren van integraliteit vaak in de eigen organisatie: door de schotten tussen beleidssectoren, budgetten en financieringsstromen te slechten. Maar ook extern, tussen gemeente en andere partijen die actief zijn in of rond de wijk, vraagt een integrale aanpak veelal om andere (samen)werkwijzen.^[112]

Naast horizontale afstemming tussen organisaties (op bestuurlijk, strategisch en operationeel niveau), is aandacht nodig voor verticale verbanden. Als verticale relaties niet goed georganiseerd zijn, gaat in een complexe omgeving veel slagkracht verloren.^[113] Deze verticale afstemming is op drie niveaus van belang:

- Tussen bestuurders en uitvoering (binnen organisaties).
- Tussen bestuur, uitvoering en bewoners (binnen gebiedsgerichte programma's).
- Tussen bestuurslagen (landelijk, provinciaal en lokaal niveau).

Integraliteit en (verticale) samenhang organiseren in beleid en uitvoering is mensenwerk. Het vraagt om inzicht, bevlogenheid en sensitiviteit.^[114] Horizontale en verticale afstemming kan meer of minder formeel worden geregeld. Formeel gaat het om werkafspraken, resultaatafspraken en informatieverplichtingen. Maar informele relaties zijn minstens zo belangrijk: denk aan werkbezoeken, informele kopjes koffie, casuïstiek bespreken op bestuursniveau, het doorspreken van beleidsbeslissingen op uitvoeringsniveau.

Domeinoverstijgend samenwerken vraagt ook om bestuurlijk lef: het loslaten van verkokerde budgetten, vertrouwen in elkaar, het delen van verantwoordelijkheden en het creëren van ruimte voor maatwerk. Het vraagt om een cultuur waarin professionals elkaars taal leren spreken, elkaar vertrouwen, elkaars expertise erkennen en samen leren en reflecteren.

Sinds 2021 werken in het Nationaal Programma Rotterdam Zuid (NPRZ) Rijk, gemeente Rotterdam, corporaties, zorginstellingen, schoolbesturen, bedrijfsleven, politie en Openbaar Ministerie samen aan het bestrijden van achterstanden door een vasthoudende inzet op drie centrale doelen: school, werk en wonen. Met een langjarige, integrale en mensgerichte aanpak gericht op sociale verheffing, formuleerde het NPRZ een antwoord op de eerdere 'projectencarrousel'. Het verhaal van NPRZ (2021) reflecteert op het succes van het NPRZ. Dit ligt niet alleen in de opzet en werkwijze van het programma op zichzelf, maar ook in de mensen. De gedrevenheid van de bestuurders en uitvoerders laat zich niet zomaar kopiëren of uitrollen: 'doorleving, urgentie en volharding' zijn cruciaal.

[Het verhaal van NPRZ](#)

In Utrecht is Bouwen aan Sociaal opgezet als een speciaal team (met o.a. sociale architecten) dat ervoor zorgt dat sociale vraagstukken zoals kansengelijkheid, inclusie en de behoefte aan voorzieningen beter worden meegenomen in ruimtelijke plannen en gebiedsontwikkeling. Het team is expliciet ontstaan vanuit de constatering dat het sociaal en ruimtelijk domein in 2018 sterk gescheiden werkten, en dat er na het coalitieakkoord van 2022 een nieuwe impuls kwam om dit structureel te verbinden.

[Utrecht verbindt sociaal en ruimtelijk | Bouwstenen](#)

Succesfactoren van een integrale gebiedsgerichte aanpak

Uit bestaand onderzoek en beleids- en praktijkervaring laten zich tien succesfactoren destilleren die de slagkracht en de effectiviteit van een integrale gebiedsgerichte aanpak vergroten.^[115] De tien succesfactoren, die nauw met elkaar samenhangen en onderling van elkaar afhankelijk zijn, worden hieronder beknopt toegelicht. In het praktijkhandboek *Slagkracht in de wijk* zijn deze factoren voorzien van voorbeelden uit de praktijk.^[116]

1. **Grip op de opgaven.** Voor een succesvolle wijkaanpak moet de urgentie breed worden gevoeld. Niet alleen vanuit het beleid maar ook door bewoners, ondernemers en professionals. Lokale kennis is van grote waarde; ook omdat de wijze waarop beleidsmakers de leefbaarheid beoordelen, niet altijd samenvalt met de beleving 'van binnenuit'. Een gedeelde feitenbasis helpt bij het aanjagen van samenwerking en bij politieke agendering. Naast 'harde' gegevens is altijd warme duiding nodig om te begrijpen wat er aan de hand is.
2. **Een lokale coalitie.** De gemeente is de eerstaangewezen partij om in actie te komen wanneer de leefbaarheid en veiligheid in een wijk in het geding is, maar de inzet van relevante stedelijke partners op terreinen als onderwijs, wonen, zorg, politie en justitie, is onmisbaar. Hetzelfde geldt voor bewoners: plannen moeten niet over maar met de buurt tot stand komen. Samenwerking mag niet vrijblijvend zijn, maar moet door alle partijen worden omarmd en gesteund. Een convenant of contract kan hierbij helpen.
3. **Visie op de toekomst van de wijk.** Een gedeelde en breed gedragen zienswijze op de toekomst van het gebied helpt om van wal te komen en zorgt voor focus gedurende de uitvoering. Zonder visie kunnen verkokering, fragmentatie en kortetermijnbelangen een efficiënte en effectieve uitvoering dwarsbomen. Een gezamenlijke visie voor de lange termijn, helpt een projectencarrousel te voorkomen. Bovendien werkt een heldere gedeelde visie verbindend en mobiliserend.
4. **Precisie over de inzet.** Om te bereiken dat een gebiedsgerichte aanpak oplossingen biedt voor meervoudige problematiek in wijken en gezinnen, dient heel precies wordt gekeken naar de beoogde effecten van interventies op het schaalniveau van de wijk. Voor elke activiteit of interventie moet expliciet worden benoemd hoe deze (direct of indirect) bijdraagt aan het realiseren van de doelen.
5. **Een lange adem.** Investerings in leefbaarheid en veiligheid hebben een lange incubatietijd. Alleen met een langdurige gebiedsgerichte inzet – met een tijdshorizon van minstens tien, maar liever twintig jaar – zullen bewoners de effecten voelen. Processen van bloei en verval verlopen zelden lineair; in wijken waar de leefbaarheid zich dankzij vasthoudend gebiedsgericht beleid positief ontwikkelt, verloopt de verbetering geregeld schoksgewijs. Daarom is vasthoudendheid cruciaal.
6. **Betrokken bewoners.** Het vroegtijdig ophalen van ideeën en het duiden van de analyse met behulp van ervaringskennis van bewoners is essentieel voor een breed gedragen wijkaanpak. Projecten waarbij bewoners intensief betrokken zijn of waarin ze zelf initiatief nemen voor hun leefomgeving, hebben vaker een langdurig positief effect en kunnen sociale structuren in een wijk versterken. Het organiseren van burgerparticipatie is niet vrijblijvend; het vraagt om tijd, inspanning, vertrouwen, ruimte en duidelijke kaders vanuit de overheid.
7. **Bestuurskracht.** Op bestuurlijk niveau worden prioriteiten gesteld, knopen doorgehakt en budgetten gealloceerd. Tussen de partners die deel uitmaken van de coalitie, dient daarom bestuurskracht te worden georganiseerd. Lokale boegbeelden, zoals de burgemeester, kunnen als change agent fungeren in een gebiedsgerichte alliantie. Met steun en vertrouwen van hun bestuurder(s) durven uitvoerende krachten te innoveren, te experimenteren en waar nodig tegen de stroom in te roeien.
8. **Onafhankelijke procesregie.** Een onafhankelijke procesleider of een coördinerend programmabureau is een probaat middel om niet vermalen te worden tussen de kortetermijnbelangen van de verschillende organisaties. De procesleider behartigt het belang van de integrale wijkaanpak en kan met gezag opereren ten opzichte van de betrokken organisaties, zodat de aanpak op koers blijft.
9. **Bevlogen professionals.** Beleid, samenwerkingsafspraken en organisatieverbanden bieden op zichzelf geen garanties voor succes, het gaat om de mensen die het werk invullen en uitvoeren. Slagvaardige gebiedsgerichte samenwerking komt pas echt tot wasdom met de juiste bemensing. Op uitvoerend niveau wordt het verschil veelal gemaakt door bevlogen professionals. Naast creativiteit, inventiviteit en discretionaire handelingsruimte, is personele continuïteit in de frontlinie van grote waarde.
10. **Een wendbare, lerende aanpak.** Een van de belangrijkste uitdagingen voor een slagvaardige wijkaanpak is om te zorgen voor focus, samenhang, betrokkenheid en continuïteit op lange termijn, zonder de organisatiestructuur en het uitvoeringsprogramma langjarig in beton te gieten. Om 'het oog op de bal' te houden – is een lerende aanpak nodig. Het monitoren van de voortgang en het doelbereik helpt om koers te houden.

Wijkgericht werken

Een manier om domeinoverstijgend samen te werken met als doel de verbinding tussen systeem- en leefwereld te versterken, is door als gemeente buurt- of wijkgericht te werken. Daarbij is de wijk of buurt het organiserend niveau voor beleid en uitvoering. Opgaven worden dan niet benaderd vanuit losse domeinen, maar in samenhang en dicht bij de leefwereld van bewoners.

Rond de begrippen wijkaanpak en wijkgericht werken treedt geregeld spraakverwarring op. Hoewel ze vaak door elkaar worden gebruikt, zijn het zeker geen synoniemen. WijkWijzer maakt het volgende onderscheid:^[117]

- *Een integrale wijkaanpak* is een langjarige, tijdelijke, samenhangende en additionele inzet van maatregelen en interventies met als doel de leefsituatie te verbeteren van bewoners in een gebied (wijk, stadsdeel of cluster van buurten) waar sprake is van een opstapeling van problemen.
- *Wijkgericht werken* is een vorm van binnengemeentelijk organiseren van taken op een kleiner schaalniveau dan het gemeenteniveau, vanuit de overtuiging dat elk gebied zijn eigen karakteristieken kent en daarom een passende aanpak behoeft.

Het organiseren van wijkgericht werken – een samenspel in en met partijen en inwoners uit de wijk – vraagt wel het nodige van de gemeentelijke organisatie. Gemeenten moeten een balans zien te vinden tussen langetermijndoelen en dagelijkse behoeften, domein-specifieke ambities en integrale opgaven én moeten zich verplaatsen in het gedrag en de leefwereld van de bewoner. Want wat op papier logisch lijkt, blijkt in de praktijk niet altijd te werken.

Een inventarisatie van het Landelijk Platform voor Buurt- en wijkgericht werken (LPB) met de vraag 'Hoe is het wijkgericht werken in uw gemeente georganiseerd én gepositioneerd?' maakt duidelijk dat iedere gemeente in haar organisatie prioriteiten benoemt. De organisatie en positionering van het wijkgericht werken heeft consequenties voor de wijze waarop plannen tot stand komen én uitgevoerd worden. Het LPB en Platform31 ontwikkelden een mengpaneel om de organisatie en positionering van het wijkgericht werken in de eigen gemeente te bepalen. Er zijn vijf onderdelen waarop je de schuiven kunt plaatsen (zie figuur 5.3).^[118]

Figuur 5.3 Mengpaneel voor organisatie en positionering wijkgericht werken

Schuif	Kenmerken van schuif die bovenaan staat zijn o.a.	Voorbeeldvragen
Positionering intern	<ul style="list-style-type: none"> ■ Eigen budget. ■ Aparte afdeling gebiedsgericht. ■ Formele positie t.o.v. sociale teams of sectoren met gebiedsgerichte Accounthouders. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Hoe zorg je voor budget als dat nodig is? ■ Waar staat gebiedsgericht werken in het organogram van je gemeente? Is dit bij anderen bekend? ■ Hoe gaat de samenwerking met het sociaal domein? ■ Hoe bepalen jullie wat prioriteit heeft in een gebied?
Proces binnen gemeenten	<ul style="list-style-type: none"> ■ Werkprocessen duidelijk voor gebiedsgericht werken. ■ Er is een gebiedscyclus. ■ In beleidsplannen aandacht voor gebiedsgericht werken. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Maken jullie voor ieder gebied een plan? Hoe gaat het proces om tot dit plan te komen? ■ Worden sectorale plannen samengevoegd? ■ Hoe zijn de werkprocessen georganiseerd? Is dat voor iedere afdeling hetzelfde?
Proces met bewoners	<ul style="list-style-type: none"> ■ Verschillende methodieken beschikbaar. ■ Veel voorbeelden burgerinitiatieven. ■ Gestructureerd aandacht bewonersgeluid. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Bij wie komen geluiden van bewoners binnen? ■ Hoe zorgen jullie ervoor dat er iets met de geluiden gedaan wordt? ■ Hoe faciliteer je burgerinitiatieven?
Bestuur en politiek	<ul style="list-style-type: none"> ■ Wijkambtenaar dichtbij politiek. ■ Wijkwethouders. ■ Gebiedscommissies. ■ Aandacht in coalitieakkoord. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Hoe is de organisatie van bestuur en politiek? ■ Zijn er gebiedscommissies (o.i.d.)? Waar praten ze over mee? ■ Hoe kan een wijkambtenaar de politiek adviseren?
Communicatie	<ul style="list-style-type: none"> ■ Gebiedsgerichte communicatiestrategie. ■ Reguliere afstemming tussen gebiedsgericht en sectoren over communicatie. ■ Gespreksmethodieken met bewoners bekend. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Is er structurele gebiedsgerichte communicatie? Waarover? Wie doet dit? ■ Weten bewoners bij wie ze waarvoor terecht kunnen? Hoe wordt dit gecommuniceerd? ■ Hoe is de interne gebiedsgerichte communicatie?

Bron: Fokkema et al. (2019)

De waarde van verbindingsofficieren

Samenwerking en afstemming tussen fysiek en sociaal komt binnen (overheids) organisaties niet vanzelf tot stand. Het goed uitdenken van rollen, taken en verantwoordelijkheden belangrijk, maar instituties, regels en organisatieverbanden bieden geen garantie voor succes. Het gaat om de mensen die het werk invullen en uitvoeren. Slagvaardige 'verbindingsofficieren' worden binnen gemeente dan ook steeds belangrijker. Om de kloof te dichten kan het nodig zijn om verbindingsofficieren of -ambtenaren of -officieren in te schakelen. Zoals in de gemeente Utrecht, waar 'sociaal architecten'

(het team Bouwen aan Sociaal) namens het sociaal domein actief meedenken bij fysieke projecten in de stad.^[119] Of de gemeente Groningen, waar een 'sociaal bouwmeester' is aangesteld om de wereld van stenen en mensen bij elkaar te brengen.^[120]

Deze zogenoemde 'scharrelambtenaren' met ondernemings- en avonturierszin deinzen er niet voor terug om buiten de lijntjes te kleuren en tegen de stroom in te zwemmen. Platform31 onderzocht op basis van wetenschappelijke kennis over strategieën en profielen hoe verbindingssambtenaren invulling geven aan ambtelijk vakmanschap. Hierbij komen de volgende kwaliteiten en competenties naar voren: ondernemerschap, gedrevenheid door resultaat in de praktijk, gerichtheid op mensen en relaties, assertiviteit, doortastendheid en een pragmatische, procesgerichte en generalistische instelling.

De onderzoekers belichten ook welke randvoorwaarden overheidsorganisaties kunnen bieden om deze verbinders de benodigde ruimte te kunnen geven:^[121]

- *Een onafhankelijke positie:* zoveel mogelijk los van gemeentelijke structuren van domeinen, sectoren en de bijbehorende hiërarchie en verplichtingen). Daarbij is de mogelijkheid tot contact en samenwerking met het bestuur – bestuurlijke dekking, 'kunnen opschalen' – voor het succes van hun hun werk cruciaal.
- *Een onafhankelijke positie:* zoveel mogelijk los van gemeentelijke structuren van domeinen, sectoren en de bijbehorende hiërarchie en verplichtingen). Daarbij is de mogelijkheid tot contact en samenwerking met het bestuur – bestuurlijke dekking, 'kunnen opschalen' – voor het succes van hun werk cruciaal.
- *Beperkte administratie- en verantwoordingsdruk:* het werk van verbinders is vaak procesgericht en experimenteel van aard (al doende kijken wat werkt); hierdoor laat het zich niet goed vastleggen in stappenplannen of verantwoordingssystematieken die gericht zijn op de korte termijn of op kwantitatieve indicatoren.
- *Individuele faciliterings- en ondersteuningsbehoeften,* zoals een veilige werkomgeving en passende ondersteuning van collega's (bijvoorbeeld voor administratieve taken).

Meer informatie:

- Uyterlinde, M., H. Boutellier & F. de Meere (2022). *Perspectief bieden. Bouwstenen voor de gebiedsgerichte aanpak van leefbaarheid en veiligheid in kwetsbare gebieden.* Verwey-Jonker Instituut.
- Van der Velden, J., Hooyman, M., Van Egmond, A., Van Tol, A., Uyterlinde, M., & Brock, A. (2024). *Slagkracht in de wijk: Praktijkhandboek voor een integrale wijkaanpak* (2e herziene ed.). WijkWijzer.
- Fokkema, M., J. Heemskerk & R. Kerkwijk (2019). *Wijkgericht werken: zo doen we dat. Werkboek voor pioniers en doordenkers.* Platform31.
- Uyterlinde, M., M. Fokkema & E. Can (2020). *Werken aan opgaven in de wijk. Gebiedsgerichte organisatiemodellen in vier gemeenten.* Platform31.
- Hooft, S. 't, M. Uyterlinde & J. van der Ham (2021). *Balanceren en bijeenbrengen. Verbinders in de gebiedsgerichte aanpak.* Platform31.

Praktijkvoorbeelden (Flevoland):

- **Lelystad Next Level:** samenwerkingsprogramma van gemeente Lelystad, provincie Flevoland en het Rijk, gericht op een aantrekkelijker, duurzamer en economisch zelfstandiger. Lelystad Next Level | Gemeente Lelystad.
- **Almere 2.0:** langlopend samenwerkingsprogramma van de gemeente Almere, de provincie Flevoland en het Rijk, gericht op de gezonde en kwalitatieve groei van Almere. [Almere 2.0](#).

Praktijkvoorbeelden (landelijk):

- Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid.
- Platform 31 (2025). [Wijkaanpakken in middelgrote gemeenten – Drie praktijkvoorbeelden uit Zeist, Meierijstad en Leidschendam-Voorburg.](#)
- Platform 31 (2025). [Waalwijk pioniert met brede welvaart als kompas voor bedrijven-terreinen. Waalwijk pioniert met brede welvaart als kompas voor bedrijven-terreinen - Platform31 | Kennis en netwerk voor stad en regio.](#)

6 Bronnen

1. Feitelijk Flevoland: Bevolkingsprognose. <https://feitelijkflevoland.nl/dashboard/dashboard/bevolking/bevolkingsprognose>
2. Zilveren Kruis (2023). Regiobeeld Flevoland. Leiden.
3. Strategische Agenda Flevoland. Strategische Agenda Flevoland - Provincie Flevoland.
4. Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (2026). Gezond Verbonden. RVS.
5. Schuyt, K. (1997). Sociale cohesie en sociaal beleid. De Balie; SCP (2008). Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008. SCP.
6. Relph, E. (1976). Place and placelessness. Pion; Pronk, J. et al. (2025). Buurtverbondenheid: sociale cohesie in de context van de gezonde leefomgeving meten en verbeteren. TNO & RIVM.
7. Uyterlinde, M. et al. (2026). Sleutels voor inclusieve ontmoetingsplekken. Inspiratiegids voor beleidsmakers, ontwerpers en sociaal professionals. KIS; Fischer, C.S. (1982). To dwell among friends: personal networks in town and city. University of Chicago Press; Blokland, T. (2006). Het sociaal weefsel van de stad. Cohesie, netwerken en korte contacten. Dr. Gradus Hendriks Stichting.
8. Brock et al. (2026). De Kracht van Samen. Een evaluatieonderzoek naar de programma's Sterke Buurtverbinders en Van Buurten naar Communities. Verwey-Jonker Instituut, HAN, Oranje Fonds & LSA; Spierings, F. et al. (2001). Estafette essay over sociaal-culturele aspecten van leefbaarheid en sociale integratie. Verwey-Jonker Instituut.
9. Schoenmakers, E. et al (2025). Begripsverheldering van beleidstermen in zorg en welzijn voor ouderen. Werkplaatsen Sociaal Domein.
10. Gilchrist, A., & Taylor, M. (2022). Community development in action. In The Short Guide to Community Development (pp. 107-136). Policy Press.
11. Schoenmakers, E. et al (2025). Begripsverheldering van beleidstermen in zorg en welzijn voor ouderen. Werkplaatsen Sociaal Domein.
12. Engbersen, R., Verweij, S., Van der Kamp, J., Nourozi, S., Panhuijzen, B., & Van Pelt, M. (2021). De terugkeer van de samenlevingsopbouw. Movisie.
13. Fekkes, M., de Wolff, M., & Rutgers, L. (2023). Eindrapportage metaonderzoek veerkracht: Een meta-onderzoek naar individuele en collectieve veerkracht van de samenleving. TNO.
14. Dobrov, G.M. (1979). The strategy for organized technology in the light of hard-, soft-, and org-ware interaction. Long Range Planning, 12, 4, 79-90.
15. Hoyng, J. & M. van Eck (2021). Model Beweegvriendelijke Omgeving. Kenniscentrum Sport en Bewegen.
16. Britt, Van den Bosch et al. (2024), De sociale basis versterken, investeren in de toekomst, Verandertheorie en bouwstenen voor overheden en maatschappelijke partners. Verwey-Jonker Instituut.
17. Woonkwaliteit organiseer je in de initiatieffase - Stadszaken.nl
18. Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (1962-1980). Documentatie over de naoorlogse planningstraditie en het maakbaarheidsideaal. RIJP.
19. Christaller, W. (1933). Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
20. Uyterlinde, M. et al. (2026). Sociale bouwstenen voor de Tekentafel. Sociaal Perspectiefstudie Dronten 2050. Verwey-Jonker Instituut, Movisie & Platform31.
21. Vriend, E. (2013) Het Nieuwe Land – het verhaal van een polder die perfect moest zijn. Balans.
22. De Meere, F. et al. (2024). Zorgen voor New Towns: Van groeikern tot aandachtsgebied. WijkWijzer.
23. De Meere, F. et al. (2024). Zorgen voor New Towns: Van groeikern tot aandachtsgebied. WijkWijzer.
24. Provoost, M. (2022). Een onvoltooid project. Over de toekomst van onze groeikernen. Nai010.
25. Feitelijk Flevoland (2025). Monitor Brede Welvaart in Flevoland. Provincie Flevoland.
26. Feitelijk Flevoland (2026). Voorzieningenmonitor Flevoland. Inzicht in het voorzieningenniveau in Flevoland nu en in 2050. Provincie Flevoland.
27. Engbersen, R. et al. (2023). Sociale veerkracht van Almeerders. Advies over de sociale staat van Almere. Platform31, Movisie & Verwey-Jonker Instituut.
28. Feitelijk Flevoland (2024). Eerste inwonerspeiling – Ervaren Brede Welvaart Flevoland. Provincie Flevoland.
29. Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (2024). Gezondheidsmonitor Volwassenen en Ouderen. RIVM.
30. Zilveren Kruis (2023). Regiobeeld Flevoland. Leiden.
31. Zilveren Kruis (2023). Regiobeeld Flevoland. Leiden.
32. Zilveren Kruis (2023). Regiobeeld Flevoland. Leiden.
33. Feitelijk Flevoland (2025). Monitor Brede Welvaart in Flevoland. Provincie Flevoland.
34. www.waarstaatjegemeente.nl/
35. Kohnstamm Instituut (2020). De teruglopende kwaliteit van het onderwijs in Almere onderzocht. Kohnstamm Instituut.
36. Zilveren Kruis (2023). Regiobeeld Flevoland. Leiden.
37. Brock, A. et al. (2023). De staat van Almere. Grip op de sociale opgaven: documentenanalyse en brede vergelijkende benchmark. Platform31, Movisie & Verwey-Jonker Instituut.
38. Voogd, J. de & R. Cuperus (2021). Atlas van Afgehaakt Nederland. Ministerie van BZK.
39. Provincie Flevoland (2026). Samen op weg naar Flevoland in Balans. Strategische uitvoeringsagenda rijk regio Flevoland 2026-2027. Provincie Flevoland.
40. De Meere, F. et al. (2024). Zorgen voor New Towns: Van groeikern tot aandachtsgebied. WijkWijzer.
41. Smid, H., Neeling, N. (2025). Advies Wetenschappelijke adviescommissie Eenzaamheidsbeleid. WAE.
42. Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (2026). Gezond Verbonden. RVS.

43. Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (2021). Impactvolle determinanten van gezondheid. RIVM;
44. Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (2026). Gezond Verbonden. RVS.
45. Duivenvoorden, A. et al. (2023). Gezonde leefomgeving in kwetsbare wijken. Verkenning kennisbehoeften en mogelijkheden. Platform31, Pharos & IVO.
46. Brock, A. L., Kwakernaak, M., & De Meere, F. (2019). Literatuurstudie sociale cohesie. Verwey-Jonker Instituut.
47. Schuyt, K. (1997). Sociale cohesie en sociaal beleid. De Balie.
48. Er bestaan talloze definities van sociale cohesie, zo omschrijft het Sociaal en Cultureel Planbureau (2008) sociale cohesie als 'de mate waarin mensen in gedrag en beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij maatschappelijke verbanden' en de WRR (2018) als 'het vermogen om samen te leven en samen te werken'.
49. Luhmann, N. (1984). Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie. Suhrkamp.
50. Putnam, R. (2000). Bowling alone. The Collapse and Revival of American Community. Simon & Schuster.
51. Granovetter, M. (1973). The strength of weak ties. American Journal of Sociology, 78, 1360-1380.
52. Vertovec, S. (2007). Super-diversity and its implications. Ethnic and Racial Studies, 30(6), 1024-1054.
53. Nidi & CBS (2020). Bevolking 2050 in beeld, Drukker, diverser en dubbelgrijs. Deelrapport Verkenning Bevolking 2050. NIDI & CBS.
54. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2020). Samenleven in verscheidenheid. Beleid voor de migratiesamenleving. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
55. Gijsberts, M. et al., (2024). Samen verschillend. Een verkenning van de relatie tussen diversiteit en sociale cohesie in de buurt, op school en op het werk. Sociaal en Cultureel Planbureau.
56. Putnam (2007). E pluribus unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. Scandinavian Political Studies, 30, 137-174.
57. Bovenkerk, F., K. Bruin, L. Brunt & H. Wouters (1985). Vreemd volk, gemengde gevoelens. Etnische verhoudingen in een grote stad. Boom.
58. Albeda, Y. (2020) Community Dynamics in super-diverse neighbourhoods. Universiteit van Antwerpen; Albeda, Y., D. ter Avest & I. van Breugel (2022). Superdiversiteit, sociale bindingen en ongedwongen ontmoeten. In: Snel, E., R. Geurs & M. Parmentier (red.), Zicht op leefbaarheid. Tien essays over leefbaarheid in Rotterdamse wijken. Kenniswerkplaats Leefbare wijken.
59. Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2005). Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden. Adviesorgaan RMO; Blokland, T. (2006). Het sociaal weefsel van de stad. Cohesie, netwerken en korte contacten. Opbouwwerkteksten 21. Dr. Gradus Hendriks Stichting.
60. Milgram, S. (1977). The Individual in a Social World: essays and experiments. Addison-Wesley.
61. Sociaal en Cultureel Planbureau (2024). Factsheet Sociale cohesie in beleid. SCP.
62. Britt, Van den Bosch et al. (2024). De sociale basis versterken, investeren in de toekomst, Verandertheorie en bouwstenen voor overheden en maatschappelijke partners. Verwey-Jonker Instituut & Movisie.
63. Britt, Van den Bosch et al. (2024). De sociale basis versterken, investeren in de toekomst, Verandertheorie en bouwstenen voor overheden en maatschappelijke partners. Verwey-Jonker Instituut & Movisie.
64. Nederlands Jeugdinstituut (2022). Opgroeien doe je samen. Bouwen aan een stevige pedagogische basis. NJI.
65. Nederlands Jeugdinstituut (2018). Positieve ontwikkeling van jeugd. NJI.
66. Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (2021 en update in 2025). Factsheets: Impactvolle determinanten van gezondheid. RIVM.
67. Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (2026). Gezond Verbonden. RVS.
68. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2025). Samen werken aan gezondheid. Ministerie van VWS. Landelijke nota gezondheidsbeleid 2025 – 2028. VWS.
69. Raad voor Volksgezondheid en Samenleving en College van Rijksadviseurs (2022). Advies: Ruimte maken voor ontmoeting. RVS & CRa.
70. Coalitie voor inclusie. Wat is inclusie? Coalitievoorinclusie.nl
71. Coalitie voor inclusie. Handreiking inclusie voor college-akkoorden: Bouwstenen om te werken aan een inclusieve gemeente. Coalitievoorinclusie.nl
72. Uyterlinde, M., J. van der Velden & R. Engbersen (2024). Inhoud geven aan de gemengde wijk. Kennisfundament voor de stedelijke focusgebieden in het Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid. WijkWijzer.
73. Musterd, S. (2020). Een ontspannen perspectief op residentiele segregatie. Beleid en Maatschappij, 4: 339-358.
74. Jennissen, R., G. Engbersen, M. Bokhorst en M. Bovens (2018). De nieuwe verscheidenheid. Toenemende diversiteit naar herkomst.in Nederland. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
75. Engbersen, R. & M. Uyterlinde (2022). Kennissynthese ruimtelijke segregatie. Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven.
76. Tammaru, T., Marcinczak, S., Ham, M. van & Musterd, S. (red.) (2016). Socio-economic segregation in European capital cities. Londen/New York: Routledge.
77. Zie o.a. Bolt, G. en R. van Kempen (2008). De mantra van de mix; hoe ideaal is een gemengde wijk? Utrecht: Forum; Ham, M. van (2021) De buurt. Best belangrijk. Delft: TU Delft; Miltenburg, E. (2017). A different place to different people. Conditional neighbourhood effects on residents' socio-economic status. Amsterdam.
78. Wolfers (2016). 'Growing Up in a Bad Neighborhood Does More Harm Than We Thought', The New York Times, March 27, 2016, Section BU Page 3.
79. Kullberg, J., R. Mouktadibillah & J. de Vries (2021). Opgroeien in een kwetsbare wijk. Over buurteffecten en ervaringen van jongens en jonge mannen. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
80. Tops, P. & E. van der Torre (2014). Wijkenaanpak en ondermijnende criminaliteit. Den Haag: Boom Lemma; Tops, P. (2018). Een ongetemde buurt. Achterstand, ondernemingszin en criminaliteit in een volksbuurt. Amsterdam: Balans; Boutellier, H., M. Boelens & N. Hermens (2019). Weerbare wijken tegen

- ondermijning. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut; Boutellier, H. & T. Peeters (2020). Een wereld in wijken te winnen. Over de justitiële functie bij sociale achterstand. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
81. Venderbos, J. et al (2023). Leefomgeving en gezondheidsverschillen. Pharos.
 82. Trimbos Instituut (2025). Samen werken aan een mentaal gezonde samenleving. Trimbos Instituut. <https://www.trimbos.nl/kennisbank/af1913-samen-werken-aan-een-mentaal-gezonde-samenleving/>
 83. Zie Pilotaanpak Sociaal domein vakantieparken | Rapport | Rijksoverheid.nl
 84. Pronk, J. et al (2025). Ruimtelijk ontwerp voor sociale cohesie. TNO
 85. Hartog, F. den, et al. (2022). Kennisbundeling Groen en Gezondheid. RIVM
 86. Hartog, F. den, et al. (2022). Kennisbundeling Groen en Gezondheid. RIVM
 87. De koers | gemeente Utrecht
 88. RIGO & OTB (2007). Evaluatie Verstedelijking VINEX 1995 tot 2005. Ministerie van VROM.
 89. Uyterlinde, M. et al. (2026). Sleutels voor inclusieve ontmoetingsplekken. Inspiratiegids voor beleidsmakers, ontwerpers en sociaal professionals. KIS
 90. Uyterlinde, M. et al. (2026). Sleutels voor inclusieve ontmoetingsplekken. Inspiratiegids voor beleidsmakers, ontwerpers en sociaal professionals. KIS
 91. Atlas Leefomgeving. (2025). Bewegvriendelijkheid (Kernindicator Bewegvriendelijke Omgeving). <https://www.atlasleefomgeving.nl/kernindicator-bewegvriendelijke-omgeving-2021-1>
 92. Uyterlinde, M., H. Boutellier & F. de Meere (2022). Perspectief bieden. Bouwstenen voor de gebiedsgerichte aanpak van leefbaarheid en veiligheid in kwetsbare gebieden. Verwey-Jonker Instituut.
 93. Uyterlinde, M. et al. (2026). Sleutels voor inclusieve ontmoetingsplekken. Inspiratiegids voor beleidsmakers, ontwerpers en sociaal professionals. KIS
 94. Van der Heijden, J., Meiresonne, A., & Van Zuylen, J. (2007). Help! een burgerinitiatief. InAxis, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; Van Zuylen, J. (2009). Burger initieert, ambtenaar volgt. Binnenlands Bestuur.
 95. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2012). Vertrouwen in burgers (Rapport nr. 88). Amsterdam: Amsterdam University Press.
 96. Blom, R., Bosdriesz, G., Van der Heijden, J., Van Zuylen, J., & Schamp, K. (2010). Help een burgerinitiatief! De faciliterende ambtenaar: Werkboek met informatie, suggesties en tips voor gemeentebestuurders die te maken hebben met initiatieven van burgers. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (InAxis).
 97. Arnstein, S. R. (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of planners*, 35(4), 216-224.
 98. Mathie, A., & Cunningham, G. (2003). From clients to citizens: Asset-based community development as a strategy for community-driven development. *Development in practice*, 13(5), 474-486.
 99. Brock, A. et al. (2026). De kracht van samen: Een evaluatieonderzoek naar de programma's Sterke Buurtverbinders en Van Buurten naar Communities. Verwey-Jonker Instituut.
 100. Kennisknooppunt Participatie. Algemene voorwaarden voor participatiewerkvormen.
 101. Informatiepunt Leefomgeving. Participatiekompas: Kompas voor een aanpak op maat.
 102. OECD. (2020). Innovative Citizen Participation and New Democratic Institutions: Catching the Deliberative Wave. OECD Publishing.
 103. Van Reybrouck, D. (2016). Tegen verkiezingen. De Bezige Bij.
 104. Rovers, E. (2022). Nu is het aan ons: Oproep tot echte democratie. Amsterdam: De Correspondent.
 105. Wampler, B. (2012). Participatory budgeting: Core principles and key impacts. *Journal of Public Deliberation*.
 106. Hofman, J. (2017). We zijn begonnen. Over de invoering van burgerbegrotingen in Nederland. Over de praktijklessen van de eerste gemeenten en inwoners die er mee begonnen zijn. *Democratic Challenge*.
 107. Uyterlinde, M. et al. (2021). Hoe maak ik een buurtagenda? Zeven bouwstenen voor een vliegende start. Platform31 & Movisie.
 108. Brookfield, K., Ward Thompson, C., Scott, I., O'Brien, L., Cinderby, S., Coyne, R., & Roe, J. (2016). The A-Z of co-design: A brief introduction to participatory design. Edinburgh College of Art.
 109. Wijkclub in één dag: Naar een oplossing voor complexe wijkvraagstukken.
 110. Rommens, N., Boonstra, B., Schuddebeurs, S., Dof, W., & Rusinovic, K. (2022). Placemaking ontrafeld: Een literatuurstudie naar de vele dimensies van placemaking. De Haagse Hogeschool.
 111. Uyterlinde, M. & N. Gastkemper (2018). Naar een wendbare wijkaanpak. Het waarom en hoe van lokaal gestuurde wijkvernieuwing. Platform31.
 112. Uyterlinde, M., M. Fokkema & E. Can (2020). Werken aan opgaven in de wijk. Gebiedsgerichte organisatievormen in vier gemeenten. Platform31.
 113. Boutellier, H., F. de Meere & A. Brock (2021). Richting! Over het sturen op perspectief voor wijken. Verwey-Jonker Instituut.
 114. Hooft, S. 't, M. Uyterlinde & J. van der Ham (2021). Balanceren en bijeenbrengen. Verbinders in de gebiedsgerichte aanpak. Platform31.
 115. Uyterlinde, M., H. Boutellier & F. de Meere (2022). Perspectief bieden. Bouwstenen voor de gebiedsgerichte aanpak van leefbaarheid en veiligheid in kwetsbare gebieden. Verwey-Jonker Instituut.
 116. Van der Velden, J., Hooyman, M., Van Egmond, A., Van Tol, A., Uyterlinde, M., & Brock, A. (2024). Slagkracht in de wijk: Praktijkhandboek voor een integrale wijkaanpak (2e herziene ed.). WijkWijzer.
 117. Van der Velden, J., Hooyman, M., Van Egmond, A., Van Tol, A., Uyterlinde, M., & Brock, A. (2024). Slagkracht in de wijk: Praktijkhandboek voor een integrale wijkaanpak (2e herziene ed.). WijkWijzer.
 118. Fokkema, M., J. Heemskerk & R. Kerkwijk (2019). Wijkgericht werken: zo doen we dat. Werkboek voor pioniers en doordenkers. Platform31.
 119. M. Blok (2025). Utrecht verbindt sociaal en ruimtelijk.
 120. Sociaal bouwmeester Ivan Nio pleit voor een andere blik op samen leven in de stad – Gebiedsontwikkeling. nu.
 121. Hooft, S. 't, M. Uyterlinde & J. van der Ham (2021). Balanceren en bijeenbrengen. Verbinders in de gebiedsgerichte aanpak. Platform31.

COLOFON

Auteurs: Drs. J.C.M. Uyterlinde - Verwey-Jonker Instituut
D.J.H. Woertink, MSc - Verwey-Jonker Instituut
Dr. F.D.J. de Meere - Verwey-Jonker Instituut
Dr. K. Runge - Flever
R. Bwatou, MSc - Flever

Omslag Provincie Flevoland
Opmaak L.Kruis
Uitgave Verwey-Jonker Instituut
Giessenplein 59-C
3522 KE Utrecht
T (030) 230 07 99
E secr@verwey-jonker.nl
I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload worden via onze website:
<http://www.verwey-jonker.nl>

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht, april 2026

ISBN: 978-94-6409-427-5

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut.
Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute.
Partial reproduction of the text is allowed, on the condition that the source is mentioned.

